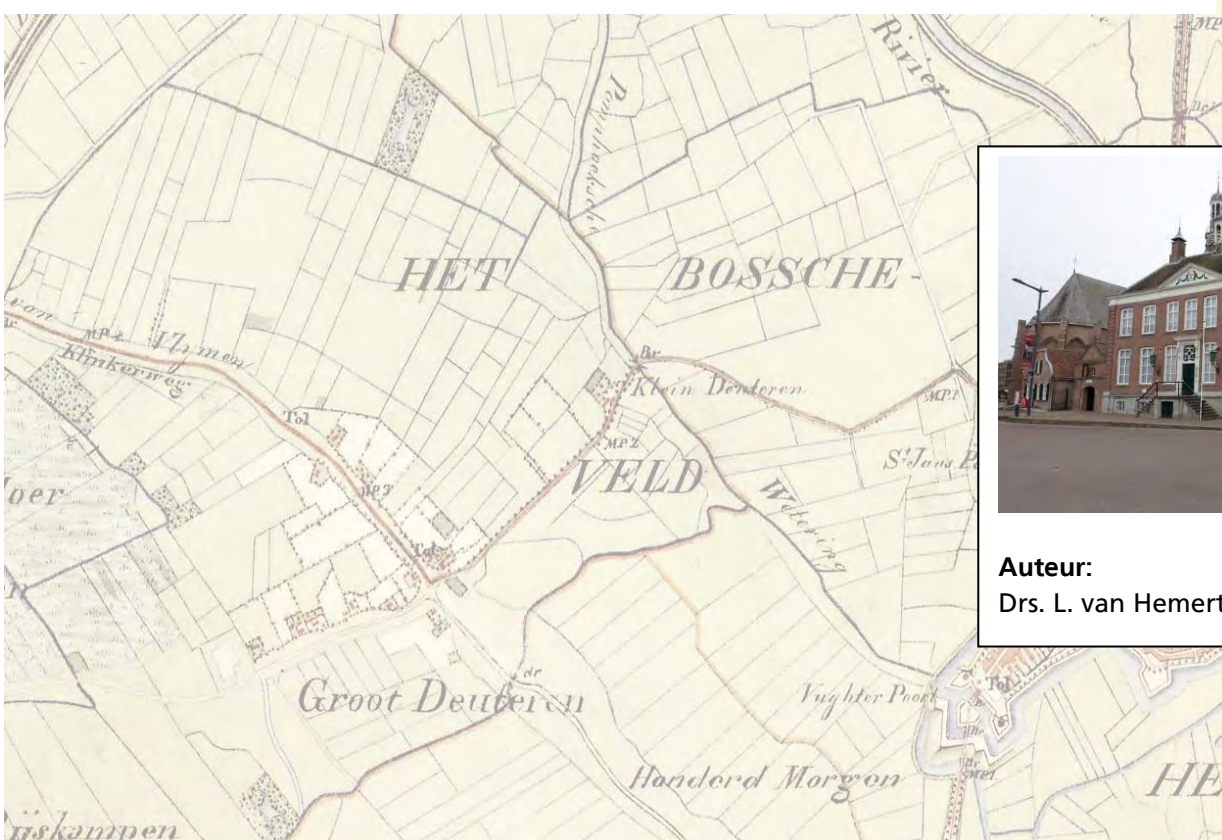

Etten-Leur Markt 1 Raadhuis

Bouwhistorische verkenning

BAAC Rapport B-24.0149

Auteur:
Drs. L. van Hemert

ISSN: 1873-9350

Redactie: ir. R.J.W.M. Gruben
Veldwerk: drs. L. van Hemert
Teksten: drs. L. van Hemert
Waardering: ir. R.J.W.M. Gruben
drs. ing. A.G. Oldenmenger
drs. L. van Hemert
mw. S. Veldhuis

DATUM VELDWERK 26 maart 2024
DATUM CONCEPT 10 mei 2024
DATUM DEFINITIEF 26 juni 2024, aanvulling achtergrond glaskunst

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en/of BAAC bv.

BAAC
Bureau voor archeologie en bouwhistorie
Graaf van Solmsweg 103, 5222 BS 's-Hertogenbosch.
Tel.: (073) 61 36 219 E-mail: denbosch@baac.nl

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	4
2.	Projectinformatie	14
2.1	Administratieve gegevens	14
2.2	Programma van Eisen	14
2.3	Veldwerk	15
2.4	Archiefonderzoek	15
2.5	Monumentbeschrijving	16
3.	Historische inleiding	17
3.1	Etten-Leur	17
3.2	Markt 1, het raadhuis van Etten(-Leur)	19
4	Het ontwerp en de constructies	42
4.1	Het ontwerp	42
4.2	De fundatie en gevels	43
4.3	De vloerconstructies	46
4.4	De kapconstructies	47
5	Het interieur	54
5.1	De interieurindeling	54
5.2	De interieurelementen	56
5.2.1	De trappen	56
5.2.2	De stookplaatsen	56
5.2.3	Binnendeuren	59
5.2.4	Keukens en sanitair	59
5.2.5	Kunst en instrument	62
5.3	De interieurafwerkingen	64
5.3.1	Vloerafwerkingen	64
5.3.2	Muur- en wandafwerkingen	64
5.3.3	Plafonds	64
6	Het exterieur	70
6.1	Bouwdeel 1776 voorgevel	70
6.2	Bouwdeel 1776 zijgevels	75
6.3	Bouwdeel 1963	77
6.4	De daken	83
7	Waardering	85
7.1	Waardering	85
7.2	Waardestellingen	88

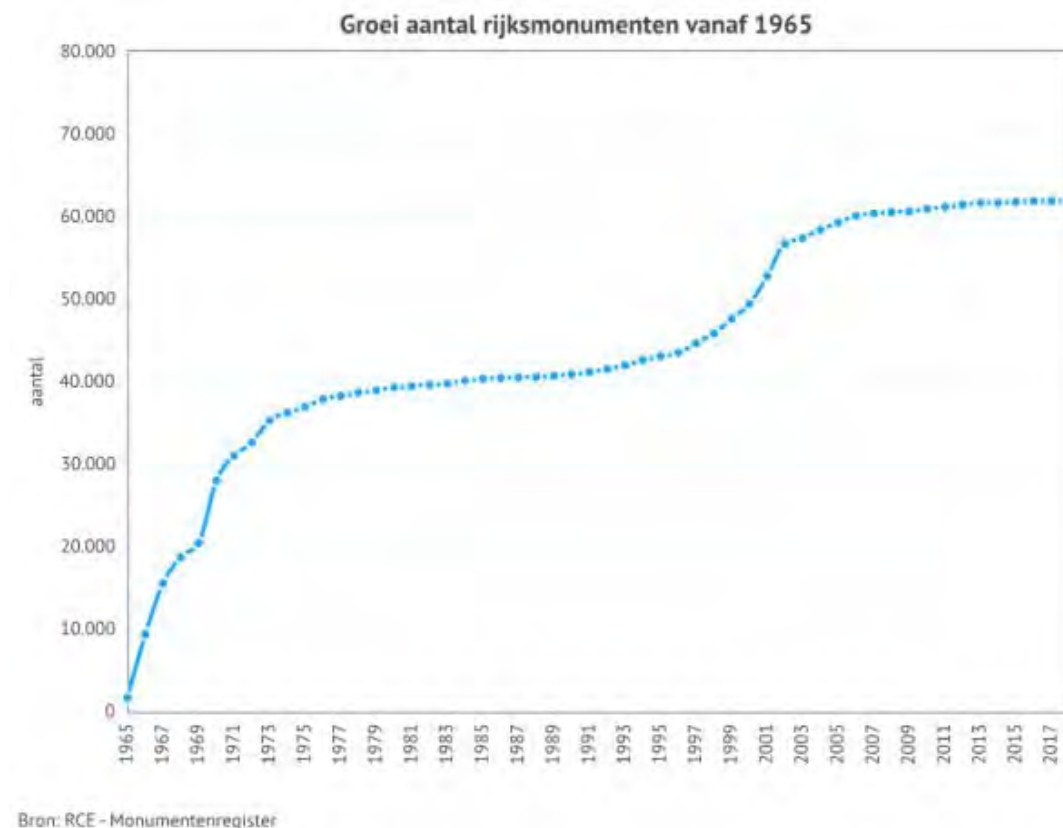
1

Inleiding

1.1 Het belang van monumenten

Sleutelbegrip in iedere bouwhistorische verkenning, is het begrip monumentwaarde. In deze eerste paragraaf zal dit begrip worden verklaard en de betekenis ervan worden uitgelegd.

Het woord *Monument* is afgeleid van het Latijnse woord *Monumentum*, waarmee datgene wordt bedoeld, dat doet herinneren.¹ In de oudheid gaat het dan hoofdzakelijk om objecten die opzettelijk gemaakt werden om iemand of een gebeurtenis in herinnering te brengen; een grafmonument of een overwinningmonument. In de Nederlandse taal wordt het woord monument in ieder geval in de zestiende eeuw al gebruikt. Het is in die tijd een aanduiding van schriftelijke getuigenissen en documenten, opgeschreven herinneringen.² In latere eeuwen raakt de term in zwang voor sinds lange tijd bestaande bouwwerken, gebouwen die herinneren aan de samenleving van weleer. Het zijn gebouwen met een belangrijke historische functie of die exemplarisch zijn voor een indrukwekkend architectonisch tijdsbeeld. Gaandeweg de negentiende eeuw ontstaat daarbij de woordafleiding monumentaal, die aanvankelijk niet zozeer betrekking heeft op de herinnering, als wel op de omvang van nieuw te realiseren gebouwen en bouwdelen. De reden daarvan is vermoedelijk dat monumenten in vroegere tijd vrijwel per definitie groots en indrukwekkend waren. Later neemt de huidige definitie de overhand.

¹ <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/monument>.

² M. Philippa e.a., *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen, Amsterdam 2003-2009.

Een monument is in de monumentenwet van 1961 gedefinieerd als een ten minste 50 jaar oud werk, dat van algemeen belang is vanwege de schoonheid, de betekenis voor de wetenschap of de volkskundige waarde. De term schoonheid is daarbij een opvallend, subjectief criterium, dat niet los kan worden gezien van de algemeen geaccepteerde architectonische traditie (in publicaties) en de hedendaagse tijdsgeest. Dat laatste besef zorgde er in 1988, bij de vernieuwing van de monumentenwet, mede voor dat de voorwaarde van een halve eeuw ouderdom werd geschrapt. In de Erfgoedwet van 2016 wordt een monument gedefinieerd als een onroerende zaak die deel uitmaakt van cultureel erfgoed.³ De aanwijzing van monumenten is decennialang primair de taak van het rijk geweest. Sinds de decentralisatie van de monumentenzorg in 1988, is die verantwoordelijkheid geleidelijk aan steeds meer bij lokale overheden (gemeenten) komen te liggen. Sommige gemeenten maakten hier gretig gebruik van, andere gemeenten zien de noodzaak van het aanwijzen van gemeentelijke monumenten tot de dag van vandaag niet in. De aanwijzingsprocedure is in de loop der tijd weinig veranderd. Doorgaans gaat er aan de aanwijzing een inventarisatie- en selectieprocedure vooraf. Slechts zelden wordt er diepgaand onderzoek verricht ten behoeve van de toekenning van de beschermde status.

Het woord *waarde* wordt in het kader van bouwhistorisch onderzoek gelijkgesteld aan *belang of betekenis*, waarbij onderscheid zou kunnen worden gemaakt tussen de betekenis voor de mens nu en de betekenis in vroegere tijd. Een waarde is iets waar een persoon of een (deel van een) samenleving betekenis uit put, omwille van een gezamenlijke of individuele identiteit. *Belang* zou etymologisch zijn voortgekomen uit een inspanning, een gevoel of verlangen om iets te bereiken. Uiteraard kennen we het woord waarde ook in economische zin, waarin het in schrift is terug te voeren tot in de tiende eeuw. In een traject van planvorming en plantoetsing is die ogenschijnlijk dubbele betekenis niet altijd even handig, omdat financiële investeringen moeten renderen, en waarde vooral wordt geassocieerd met het maken van winst. Men moet daarbij echter niet vergeten dat de geldelijke waarde in behoorlijke mate wordt bepaald door hoezeer een persoon iets wil hebben (hoeveel betekenis het voor die persoon heeft, het zijn of haar identiteit aanspreekt, is er mede bepalend voor hoeveel die persoon bereid is te betalen).

Monumentwaarde staat gelijk aan de betekenis van historische zaken voor het collectieve geheugen, de herinnering aan de samenleving / maatschappij in een specifieke tijd.

1.2 Het doel van een bouwhistorische verkenning

Het toekennen van de juridische status van monument door de minister (rijksmonument) of door het college van burgemeester en wethouders (gemeentelijk monument), heeft als consequentie dat bij verbouwingen getoetst moet worden of de geplande ingrepen niet te veel ten koste gaan van de monumentale waarde van het gebouw. Doorgaans geschiedt de toekenning van de monumentstatus op grond van een redengevende omschrijving, een document van één of twee pagina's waarin in algemene bewoordingen wordt aangegeven waarom een gebouw de status van monument krijgt toebedeeld. De redengevende omschrijving is vrijwel nooit uitgebreid genoeg om een verbouwplan te kunnen toetsen, om de eenvoudige reden dat de informatie over het gebouw daarvoor in kwantiteit en kwaliteit ontoereikend is. Het college (en in sommige gevallen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) dient zich dus nader te laten informeren. Dat kan door de eigenaar of betrokken architect, maar dat verdient vanuit het oogpunt van objectiviteit doorgaans niet de voorkeur. In die gevallen wordt de eigenaar van het gebouw gevraagd om een bouwhistorische verkenning op te laten stellen door een onafhankelijk opererende marktpartij.

³ *cultureel erfgoed*: uit het verleden geërfde materiële en immateriële bronnen, in de loop van de tijd tot stand gebracht door de mens of ontstaan uit de wisselwerking tussen mens en omgeving, die mensen, onafhankelijk van het bezit ervan, identificeren als een weerspiegeling en uitdrukking van zich voortdurend ontwikkelende waarden, overtuigingen, kennis en tradities, en die aan hen en toekomstige generaties een referentiekader bieden. (uit: Erfgoedwet 2016)

De bouwhistorische verkenning is dus bedoeld om zowel de eigenaar, de ontwerper als de toetsende instantie te informeren over de bouwgeschiedenis van het gebouw, de object-specifieke eigenschappen van exterieur, interieur en constructies en de monumentale waarden die in het geheel en in de onderdelen waaruit het gebouw is opgebouwd, vertegenwoordigd zijn.

Het college laat zich bij de toetsing van plannen adviseren door de plaatselijke monumentencommissie. Het is echter een vrij hardnekkige misvatting dat een monumentencommissie louter is bedoeld om plannen te beoordelen. Een goede monumentencommissie is een gezelschap professionals dat met de initiatiefnemer voor de ontwikkeling van het monument meedenkt en op grond van hun expertise en ervaring suggesties kan doen die zowel het plan als het monument (de monumentwaarde) ten goede komen. Vrijwel altijd is er sprake van een gemeenschappelijk doel: door een kwalitatief hoogwaardige ingreep het monument voor de lange termijn behouden. De bouwhistorische verkenning draagt hier in hoge mate toe bij, omdat die kennis overdraagt die voor een succesvol bouwplan onontbeerlijk is en de dialoog tussen eigenaar, planvormer en monumentencommissie bevordert (onder andere door een helder definitieapparaat, waardenstellingen en waarderingsplattegronden).

1.3 Bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorici analyseren de constructies, de gevels én het interieur van historische gebouwen. Vormen, materialen en bouwtechnieken hebben veelal tijdsgebonden eigenschappen die door de bouwhistoricus worden herkend. Daardoor wordt het voor de bouwhistoricus mogelijk om inzicht te geven in de wijze waarop het pand werd gebouwd, en hoe het daarna door verbouwingen is getransformeerd in het gebouw zoals dat tegenwoordig is. Het is voor de bouwhistoricus niet zo belangrijk hoe iets er uit ziet, als wel waarom iets er uit ziet zoals het er uit ziet, waarbij de kernvraag doorgaans luidt: "Hoe werd dit gemaakt en waarom maakte men het zo?". Vermoedelijk wordt er al vanaf dat er monumenten zijn, bouwhistorisch onderzoek verricht. In de moderne tijd gebeurde dit aanvankelijk vooral door architecten (in wording) en door lokale historici. De onderzoekdiscipline kreeg een belangrijke impuls als gevolg van de vele herstel- en restauratievraagstukken die zich tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog aandienden. In die periode kwam er de Tijdelijke Wet Monumentenzorg waarin stond dat onroerende zaken vermeld in de Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst (1908-1933), niet mochten worden gesloopt of veranderd zonder toestemming van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het doel van het onderzoek was in die tijd nog louter het vergroten van kennis, en spitste zich vrijwel uitsluitend toe op middeleeuwse bouwkunst. Kennis werd onder andere opgedaan door gebouwen, constructies en bouwsporen in muurwerk in te meten en in (reconstructie)tekeningen uit te werken. In de regel ging het onderzoek gelijk op met archeologisch onderzoek. Niet zelden werd het bouwhistorisch onderzoek in de jaren na de Tweede Wereldoorlog door een archeoloog uitgevoerd.

Een specifieke opleiding tot bouwhistoricus bestond lange tijd niet. Bouwhistorici werden tot ongeveer twintig jaar geleden in de praktijk opgeleid. Een aantal gemeenten bood die mogelijkheid bij hun bouwhistorische diensten. Die opleidingsplaatsen werden doorgaans ingevuld door mensen met een bouwkundige en/of een kunsthistorische opleiding. Technische Universiteiten (met name Delft), gaven de mogelijkheid om te specialiseren in restauratietechniek of bouwhistorie. Pas in 1997 werd in Utrecht gestart met een post-HBO opleiding Bouwhistorie en Restauratie. Het is de tijd waarin ook de eerste Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek worden gepubliceerd. Die richtlijnen werden in 2009 voor het laatst herzien en beschrijven het proces van bouwhistorisch onderzoek en de voorwaarden waaraan een deugdelijk onderzoeksrapport dient te voldoen.

Het doel van het bestuderen van constructies, structuren en afwerkingen is voor de bouwhistoricus primair het vergroten van kennis omtrent het bouwen in het verleden. Die kennis is in brede zin

noodzakelijk om op verantwoorde wijze met gebouwd erfgoed in Nederland om te gaan. Daarbij valt niet alleen te denken aan restauraties, maar ook aan verbouwingen of constructief herstel.

Bouwhistorische kennis zal daarnaast helpen bij het doorgronden van het gebouw. Begrip van hoe een gebouw in het verleden werd ontworpen, welke keuzes er gemaakt werden ten behoeve van de constructie én duiding van de elementen die in en aan het gebouw te vinden zijn, helpen allemaal om de herinnering aan vroegere tijd in leven te houden, voort te laten bestaan. Maar zij kunnen ook helpen om een bouwprogramma op efficiënte wijze tot ontwerp uit te werken.

Vaak blijft bij een verkenning veel voor het oog van de bouwhistoricus verborgen. Links de situatie vóór ontmanteling, rechts na, met een achttiende-eeuwse balklaag, een negentiende-eeuwse schouw en een voormalige buitengevel (zestiende-eeuws) met daarin dichtgezette vensteropeningen. Voorbeeld: Breestraat 68 in Leiden.

1.4 De beperkingen van een bouwhistorische verkenning

De *bouwhistorische verkenning* wordt in de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek (2009) gedefinieerd als een *bouwhistorische opname op hoofdlijnen*. Voor kleine ingrepen in monumenten kan zo'n verkenning in principe volstaan, maar de beperkingen zijn groot. Zo wordt er doorgaans bij een veldonderzoek ten behoeve van een verkenning geen materiaal verwijderd (er vindt geen licht destructief onderzoek plaats). Dat is een probleem voor kennisvergaring én waardering omdat niet duidelijk wordt of er achter huidige afwerkingen (vloerbedekkingen, muurverf, voorzetwanden, verlaagde plafonds) monumentale afwerkingen schuil gaan. Onder een recente vloerbedekking kunnen oude parketvloeren, geoliede 'kindervoetjes' of terrazzovloeren onopgemerkt blijven. Voorzetwanden kunnen het zicht ontnemen op verborgen paneeldeuren, wandbespanningen, lambriseringen of zelfs muurschilderingen. Schilderingen kunnen overigens ook heel goed schuil gaan achter witte latex of muurverf.⁴

Het is dus goed om hier expliciet vermeld te hebben, dat de waardering die in deze rapportage is opgenomen, louter is gestoeld op de onderzoeksgegevens die tijdens de verkenning konden worden verzameld en die in deze rapportage is gepresenteerd. De kans dat tijdens de verkenning monumentale afwerkingen onopgemerkt zijn gebleven is redelijk groot, vooral bij gebouwen die sinds circa 1980 niet meer ingrijpend zijn verbouwd. Op basis van ervaring ligt rond 1980 het omslagpunt van verbouwen met behoud van oude(re) lagen naar verbouwen na complete ontmanteling tot op casco.

Een bouwhistorische verkenning is een opname op hoofdlijnen (non-destructief) en kent de nodige beperkingen.

Een beperking van de voorliggende verkenning is ook dat het een platte weergave in tekst is, van een ruimtelijke structuur. Voor zowel de auteur als de eigenaar van het gebouw is het vrij eenvoudig

⁴ Onder bouwhistorici wordt ingeschat dat bij een verkenning slechts een tipje van de sluiters van de bouwgeschiedenis wordt opgelicht. Hoe ouder het object, hoe lastiger het vaak is om voldoende kennis te vergaren binnen de kaders van een verkenning.

om de tekst te vertalen naar een drie dimensionaal beeld, voor leden van een monumentencommissie is dat vaak in veel mindere mate het geval. Het is om die reden voor een eigenaar altijd aan te raden om de monumentencommissie in de fase van plantoetsing uit te nodigen voor een rondgang door het gebouw, bij voorkeur ná kennisgeving van de uitkomsten van de bouwhistorische verkenning. In de gevallen dat dat niet tot de mogelijkheden behoort, en er toch behoefte is aan extra verbeelding van het gebouw, kan BAAC de complete fotodocumentatie die tijdens het veldwerk gemaakt is, ter beschikking stellen.

Er is een uitvoerige fotodocumentatie gemaakt ten behoeve van deze rapportage. Niet alle veldfoto's zijn in het rapport opgenomen. De foto's kunnen u digitaal worden toegestuurd. U kunt een verzoek sturen naar: l.vanhemert@baac.nl

1.5 Monumentwaarde

1.5.1 De toetsingscriteria en toetsingskader

Het bepalen van het belang, de betekenis van een gebouw of object, is inmiddels een primaire taak van de bouwhistoricus. De onderzoeker hanteert daarbij conform de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek (in 2009 uitgegeven in samenwerking tussen de Stichting Bouwhistorie Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) in principe twee criteria, te weten: de mate van authenticiteit en de mate van zeldzaamheid.

De term authentiek is afgeleid van het Latijnse *authenticus*, wat staat voor 'met eigen hand voltrekken', 'uit eerste hand' en vindt haar oorsprong als rechtsterm. Binnen het recht wordt het gebruikt als aanduiding van een oorspronkelijk gegeven, op iets dat als echt is vastgesteld of dat een exacte kopie is van het origineel (dat laatste is interessant met het oog op de duiding van het belang van restauratiefasen die gepaard gaan met grootschalige vernieuwing van substantie). Het ontrafelen van de bouwgeschiedenis gaat altijd gepaard met het bepalen van de mate van oorspronkelijkheid van een gebouw als geheel, alsmede van de onderdelen waaruit het is samengesteld. Het is daarbij goed om te beseffen dat de mate van authenticiteit van ieder monument in meer of mindere mate is aangetast, en dat die aantasting doorgaans groter is dan op het eerste oog wordt ingeschat. Het komt vaak voor dat een historische verbouwing als resultaat zowel een aantasting van een bestaande als een toevoeging van een nieuwe betekenislaag heeft. Dit wordt meestal geduïd met de term "historische gelaagdheid", een term die in principe altijd op gespannen voet staat met authenticiteit. Strikt genomen zou van iedere bouwphase afzonderlijk de mate van authenticiteit kunnen worden bepaald. Daaraan kleefde echter als nadeel dat dit relatief gunstig uitpakt voor een recentere verbouwing (waarvan het resultaat mogelijk nog geheel intact is). Authenticiteit is als zuiver toetsingscriterium lastig te implementeren om vier redenen.

De mate van authenticiteit en zeldzaamheid zijn primaire toetsingscriteria.

Ten eerste kan de mate van authenticiteit, of misschien beter de verwachting die we daarbij hebben, niet los worden gezien van de ouderdom van een object of de termijn die is verstreken tussen het ten uitvoer brengen van de bouw en de verbouwing(en) tot aan het moment van toetsing. De mate van authenticiteit van een gebouw uit de jaren zestig is bijna per definitie hoger dan de mate van oorspronkelijkheid van een middeleeuws gebouw. Dat wil niet zeggen dat het jongere gebouw met een hogere mate van authenticiteit ook een hoger erfgoedbelang vertegenwoordigt dan een ouder gebouw dat door de tijd heen vaker zal zijn aangepast aan veranderende omstandigheden in de tijd.

Ten tweede zijn er bouwtypen, boerderijen bijvoorbeeld, waar de continue aanpassing, veelal op meest pragmatische wijze, een essentie van (landelijke) cultuur vormen. De mate van authenticiteit staat hiermee in feite op gespannen voet. Daarop aansluitend, ten derde dus, kan op de mate van authenticiteit niet worden getoetst zonder daarbij het beschouwingsniveau duidelijk aan te geven.

Van een zestiende-eeuwse boerderij zijn de gebinten meestal de enige elementen die terug te voeren zijn op de bouwtijd. De mate van authenticiteit van de gebintconstructie kan daarbij hoog zijn (beschouwingsniveau constructie), maar dat geldt niet voor de mate van authenticiteit van de boerderij als geheel. Wie hier in de zestiende eeuw geboerd heeft, zal bijna niets van de boerderij in huidige hoedanigheid herkennen. Kastelen zijn hiervan ook een voorbeeld, omdat ook dat in essentie aan verandering onderhevige gebouwen zijn, hetzij door factoren van buitenaf (herstellingen na verwoesting), hetzij door factoren vanuit gebruik (aanpassen aan moderne vestingbouwkundige principes). Wellicht is het beter om de mate van authenticiteit per bouwphase uit te splitsen en niet per gebouwonderdeel, waarbij de betekenis van iedere bouwphase in de bouwchronologie uiteen wordt gezet en aangegeven wordt in welke mate de onderdelen behorende bij die bouwphase in authentieke staat verkeren. Daaraan kleven echter ook nadelen, met name ten aanzien van de samenhang tussen de verschillende bouwfasen en de (bouwkundige) logica die doorgaans aan de basis ligt van die samenhang.

De Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek uit 2009. Te downloaden via: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2009/01/01/richtlijnen-bouwhistorisch-onderzoek>

Als laatste speelt – zoals hierboven al aangegeven – de bepaling van de mate van authenticiteit een ingewikkelde rol, wanneer er sprake is van reconstructief restauratiewerk en restauraties waarbij met behoud van vorm een materiaalsoort (historische substantie) is vernieuwd. Hoe dient de mate van authenticiteit te worden beoordeeld bij een gevel waarvan de achttiende-eeuwse schuifvensters zijn vernieuwd door materiaal en vorm exact over te nemen? Conform de definitie van authentiek, kan iets dat exact gelijk is aan het origineel, voor authentiek doorgaan. Kan een exacte kopie van een venster worden bestempeld als authentiek of moeten we hier spreken van een toestand die soortauthentiek is. Wanneer de betekenis van een exacte kopie op grond van toetsing op authenticiteit voor een authentiek venster even groot is als voor een soort- of kopie-authentiek vensters, vervalt de grond om het behoud van het authentieke venster na te streven. Door de eigenaar en de monumentenzorg wordt een vervangend onderdeel doorgaans als een minder grote aantasting geduid dan door een bouwhistoricus, omdat die laatste informatie put uit

karaktereigenschappen (bouw- en bewerkingssporen van het onderdeel) die bij vernieuwing onherroepelijk verloren gaat. In deze rapportage wordt voor dit punt aangaande de authenticiteit dus een zwaardere interpretatie aangehouden dan doorgaans in de bouwpraktijk van architect of monumentenzorger het geval is.

De term zeldzaam is in principe vrij eenvoudig te duiden, het geeft aan dat iets weinig voorkomend is. Gewoonlijk wordt er getoetst of een historisch object, of één van de onderdelen waaruit het is samengesteld, in de huidige tijd nog veel of juist weinig voorkomt. Die historische terugblik is echter niet van oudsher met de term zeldzaam verbonden. Het woord zelden werd in de middeleeuwen gebruikt om in de eigen tijd ongewone of wonderlijke zaken of fenomenen te benoemen en groeide in de zestiende eeuw uit tot zeldzaam, nog steeds met dezelfde betekenis. Het zou goed zijn om in bouwhistorische rapporten aan te geven of bepaalde aspecten van een gebouw in de bouwtijd zeldzaam waren (denk daarbij aan atypische constructies of vroege voorbeelden van een bepaald venstertype), óf dat er sprake is van een fenomeen dat juist na verloop van tijd weinig voorkomend is geworden. Denk daarbij aan een negentiende-eeuwse éénkamerwoning. Iets dat in de huidige tijd zeldzaam is, kan in het verleden een veelvoorkomende standaard zijn geweest. Andersom is ook mogelijk.

De relatieve eenvoud van de term zeldzaamheid vertaalt zich niet in een gemakkelijke implementatie tijdens toetsing. Daarbij spelen verschillende factoren een rol. De belangrijkste complicatie is misschien wel dat bij bouwhistorische verkenningen doorgaans wordt volstaan met een zogenaamde interne waardenstelling waarbij het toetsingskader wordt bepaald binnen de scope van het object. Het moge duidelijk zijn dat toetsing op grond van de mate van zeldzaamheid hier tot problemen leidt, omdat zeldzaamheid een breder toetsingskader vereist. In de richtlijnen wordt aangegeven dat een contextuele waardenstelling al heeft plaatsgevonden bij geregistreerde monumenten. Dat impliceert dat rijk en gemeenten hun monumentenbestand als een gebalanceerde collectie hebben ingericht, wat in de praktijk vaker niet dan wel het geval is. Meestal bestaat een monumentenbestand uit een periodiek gevulde hoeveelheid gedateerde redengevende omschrijvingen, vaak op basis van het exterieur en de meest uiteenlopende waarderingsmethodieken. Actualisatie van monumentenbestanden en het opstellen van een collectiebeschrijving met aandacht voor samenhang komt helaas maar zeer sporadisch voor. Ingewikkeld aan de zeldzaamheid is dat die niet los kan worden gezien van ervaring. De mogelijkheden voor onderzoekers om in een kort tijdsbestek een groot referentiekader op te bouwen (heel veel gebouwen te onderzoeken en te zien), zijn beperkt, mede omdat de meeste onderzoeksrapporten met het oog op privacyaspecten niet gepubliceerd worden. Wat zeker ook lastig is, is de geografische begrenzing van het toetsingskader. Moet er in geval van rijksmonumenten landelijk op zeldzaamheid worden getoetst en bij gemeentelijke monumenten en niet monumenten op regionaal of zelfs plaatselijk niveau? Kan er überhaupt wel binnen die kaders worden getoetst? Kwantitatieve gegevens ontbreken veelal. Het ontbreken van goede monumentenbeschrijvingen per gemeente doet zich ook hier voelen, evenals het uitblijven van onderzoekagenda's met daaruit voortvloeiende programma's van eisen. Een expliciete onderzoeksvraag als *hoeveel neorenaissance panden zijn in Eindhoven beschermd?* is in de dagelijkse praktijk een uitzondering.⁵ Het opbouwen van een breed referentiekader wordt ook bemoeilijkt door het uitblijven van specialisatie binnen het bouwhistorische vakgebied. Met name op het punt van de toetsing van de mate van zeldzaamheid zorgt dat voor moeilijkheden. Het is voor iemand die zich specialiseert in Interbellumboerderijen, in kerken uit de wederopbouwperiode of in fabrieksgebouwen veel gemakkelijker om in relatief korte tijd een deugdelijk referentiekader op te bouwen dan voor een bouwhistoricus die door heel het land van een stoomgemaal, naar een schoolgebouw, een woonhuis en een graansilo trekt.

⁵ Onderzoeksvraag in verband met mogelijke verplaatsing van het gemeentelijke monument Aalsterweg 310.

Een bouwhistorische verkenning kent de nodige beperkingen. De monumentwaarde is altijd bepaald op grond van de in de rapportage gepresenteerde onderzoeksgegevens. Het is mogelijk dat bij de verkenning monumentale constructies, elementen en afwerkingen verborgen zijn gebleven achter recente(re) afwerkingslagen.

1.5.2 Waardengradaties

Bij het opstellen van een waardenstelling schrijven de *Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek* drie categorieën voor: hoge monumentale waarde, positieve monumentale waarde en indifferente monumentale waarde. De betekenis van die gradaties is nogal abstract beschreven, over de implicaties (consequenties voor de planvormer en plantoetsers) laten de richtlijnen zich niet uit).

- Hoge monumentwaarde wordt omschreven als van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied.
- Positieve monumentwaarde wordt omschreven als van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of het gebied.
- Onder indifferente monumentwaarde dienen volgens de richtlijnen zaken geschaard te worden die van relatief weinig belang zijn voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied.

Het onderscheid tussen van cruciaal belang, van belang en van relatief weinig belang, is in de richtlijnen niet gegeven. Er mag vanuit worden gegaan dat de te hanteren toetsingscriteria (de mate van authenticiteit en de mate van zeldzaamheid) een doorslaggevende rol spelen. Zaken die zowel authentiek als zeldzaam zijn zouden in dat geval in aanmerking komen voor toekenning van hoge monumentwaarde, zaken die niet authentiek en niet zeldzaam zijn vertegenwoordigen dan indifferente monumentwaarde. Dat laat over de zaken met positieve monumentwaarde die wel authentiek maar niet zeldzaam óf wel zeldzaam maar niet authentiek zijn. Dit is ook de basis waarop door BAAC in principe waardengradaties worden toegekend.

In de loop der tijd is onder bouwhistorici de neiging ontstaan om (te) hoog te waarderen, vanwege de 'signaalfunctie' die daarvan uit zou gaan én het veronderstelde effect dat door toekenning van de hoogst mogelijke monumentwaarde, het behoud van monumentale onderdelen van het gebouw, het behoud van dat gebouw het best was gewaarborgd. Neveneffect daarvan is dat het gewicht dat dient te worden toegekend aan zaken die positieve monumentwaarde vertegenwoordigen, onder druk is komen te staan. Debet hieraan is ook dat de richtlijnen niet duidelijk maken wat de praktische implicaties van de waardengradaties voor planvormers en plantoetsers zijn. In de volgende paragraaf proberen we dat te ondervangen door richting te geven aan de omgang met de verschillende waardencategorieën. Hier willen we uiteenzetten dat 'positief' bevestigend is. Het is een "JA, er is sprake van monumentwaarde". Men zou dit als een basiswaarde kunnen omschrijven. De indicator 'hoog' past men doorgaans toe voor zaken die verheffend zijn, die de basis overtreffen. Gesimplificeerd zou men kunnen stellen dat er bij toekenning van hoge monumentwaarde sprake is van een verbijzondering (wederom op grond van de mate van authenticiteit én zeldzaamheid). Het is een "JA, er is sprake van monumentwaarde; dit is bijzonder". Tenslotte is het goed om opgemerkt te hebben dat indifferente monumentwaarde niet hetzelfde is als geen monumentwaarde. De indicator indifferent geeft aan dat de monumentwaarde ondergeschikt is aan de overige monumentale onderdelen van het object. Omdat BAAC van mening is dat er in vrijwel alle panden ook zaken aanwezig zijn die in het geheel geen monumentwaarde vertegenwoordigen (denk aan recente vloerbedekkingen, gipsplafonds, eigentijds meubilair) wordt in de BAAC-rapportages, in afwijking van de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek, de categorie geen monumentwaarde toegevoegd.

Naast de drie in de richtlijnen genoemde waardengradaties, hanteert BAAC de gradatie geen monumentale waarde.

1.6 Implementatie van de resultaten van de bouwhistorische verkenning

1.6.1 De consequenties van de toegekende waarden

De door de bouwhistoricus vervaardigde rapportage met waardering en waardenstellingen kan gebruikt worden door architecten en planontwikkelaars ter inspiratie voor noodzakelijk geachte ontwikkelingen en door overheden en monumentencommissies om de rapporten en verbouwplannen te toetsen. De kennis over het historische bouwen stelt de bouwhistoricus ook in staat om bij objectgericht onderzoek uitspraken te doen ten aanzien van de monumentale waarde, van het object als geheel en van de onderdelen waaruit het is samengesteld. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de *Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek* (2009) waarin als toetsingscriteria de mate van authenticiteit en zeldzaamheid zijn genoemd.

- Hoge monumentwaarde: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied (BAAC associeert dit doorgaans met bijzonder of uitzonderlijk omwille van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid).

Voor onderdelen waaraan hoge monumentale waarde is toegekend, geldt dat deze zaken op louter bouwhistorische gronden absoluut behouden dienen te blijven. Omdat er bij het maken van een kwalitatief hoogwaardig plan dat voldoet aan de huidige voorschriften op het gebied van veiligheid, duurzaamheid en functievereisten meer komt kijken dan alleen het bouwhistorische belang, blijkt het in de praktijk niet altijd mogelijk om zaken die hoge monumentwaarde vertegenwoordigen volledig intact te laten. Dit moet echter wel dégelijk het streven zijn van zowel eigenaar, planvormer en toetsende instanties. Met andere woorden: bij zaken die hoge monumentwaarde vertegenwoordigen is het behoud een zéér zwaarwegende factor bij de afweging van algemene belangen (de betekenis van het monument voor de samenleving) tegen de belangen van de eigenaar/ontwikkelaar. Aanpassingen zijn niet ondenkbaar. In eerste instantie moet dan echter worden gedacht aan aanpassingen die de bestaande monumentwaarde ondersteunen: herstel van details, terugbrengen van oorspronkelijke kleurstellingen, het verwijderen van waarde-verstorende elementen of in bepaalde situaties reconstructie. Indien bij de afweging van alle factoren de conclusie is dat aantasting van delen met hoge monumentwaarde onafwendbaar is, dan geldt dat eigentijdse ingrepen met zorg moeten worden uitgevoerd en dat daarbij de historische toestand van het gebouw maatgevend is. Óf er moet duidelijk aantoonbaar sprake zijn van een duurzame ingreep of toevoeging die het monument een wezenlijk nieuwe betekenislaag geeft die essentieel is voor het voortbestaan van het monument als geheel. Aanpassing van elementen met hoge monumentwaarde kan gevolgen hebben voor de monumentale status van het gebouw als geheel. Bovendien moet, als het onvermijdbaar is dat hoog monumentaal gewaardeerde onderdelen worden aangetast, gezorgd worden voor een deugdelijke bouwhistorische documentatie en ontleidend bouwhistorisch onderzoek van de aan te tasten delen. Dit alles conform de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek.

- Positieve monumentale waarde: van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied (BAAC beschouwt dit doorgaans als basiswaarde en kent die toe op grond van hoge mate van authenticiteit óf hoge mate van zeldzaamheid).

Voor onderdelen waaraan positieve monumentale waarde is toegekend, geldt dat er bij het maken van verbouwplannen, vanuit bouwhistorisch oogpunt, gestreefd moet worden naar behoud er van. Het monumentale belang van deze elementen dient zorgvuldig afgewogen te worden tegen de belangen van de eigenaar/ontwikkelaar en factoren als veiligheid, duurzaamheid en milieuaspecten. Aanpassingen van positief gewaardeerde onderdelen zijn denkbaar wanneer de aard en de monumentale waarde van het geheel blijven bestaan of worden versterkt en er sprake is van het toevoegen van kwaliteit. Substantiële aantasting van positief gewaardeerde onderdelen kan gevolgen hebben voor de monumentstatus van het gebouw.

- Indifferente monumentale waarde: van relatief weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object als gevolg van een aantasting van de mate van authenticiteit of de veelvoorkomendheid.

Vanuit bouwhistorisch oogpunt bestaan er geen zwaarwegende argumenten om het volledige behoud van indifferent gewaardeerde onderdelen na te streven. Wijzigingen behoren doorgaans tot de mogelijkheden, sloop in veel gevallen ook wanneer dat ten goede komt van het behoud van positief en hoog gewaardeerde onderdelen van het gebouw. Reconstructief herstel kan in uitzonderlijke gevallen leiden tot opwaardering van indifferent gewaardeerde onderdelen naar positief (bijvoorbeeld door reconstructie van deuren, vensters en details).

- Geen monumentale waarde

Vanuit bouwhistorisch oogpunt bestaan er geen argumenten om het behoud van elementen zonder monumentale waarde na te streven. Wijzigingen of zelfs sloop behoren zonder voorbehoud omwille van bouwhistorie of de monumentale status tot de mogelijkheden en kunnen in het geval het verstorende elementen betreffen, zelfs een positief effect hebben op de beleving van de monumentale waarde van het complex als geheel.

1.6.2 Objectiviteit

Omdat de toekenning van monumentwaarde geen exacte wetenschap is, is iedere waardering onderhevig aan subjectiviteit. De mate van authenticiteit is voor een ieder nog wel vrij goed te beoordelen, al speelt wel altijd de vraag op welk niveau er getoetst wordt (op objectniveau, structuurniveau, elementniveau of zelfs afwerkingsniveau) en liggen de verwachtingen ten aanzien van de oorspronkelijkheid bij een wederopbouwplan doorgaans hoger dan bij een woonhuis dat de oorsprong in de zestiende eeuw heeft. Lastiger wordt het al bij de beoordeling van de mate van zeldzaamheid, omdat dit sterk afhangt van het kenniskader waarover de bouwhistoricus beschikt. In de bouwhistorische discipline zijn er maar weinig kwantitatieve gegevens beschikbaar met betrekking tot bouwhistorische zaken.

Bij BAAC stellen we een waardering naar eer en geweten op. De opdrachtgever krijgt een conceptrapport om er voor te zorgen dat wat in het rapport geschreven staat, begrijpelijk en duidelijk genoeg is. Invloed op de waardering heeft de opdrachtgever niet. Tenzij de opdrachtgever kan aantonen dat bij de waardering een vergissing is gemaakt met betrekking tot de mate van authenticiteit of de mate van zeldzaamheid van een element in het gebouw.

Evengoed heeft een toetsende instantie geen invloed op de waardering en de waardenstellingen in onze rapportages. Wél heeft een monumentencommissie de mogelijkheid om van de waardering in de rapportage af te wijken. De commissie kan de zo objectief mogelijke waardering en waardenstellingen van BAAC overnemen óf naast zich neerleggen. Dat laatste dient uiteraard wel door de commissieleden te worden gemotiveerd.

2 Projectinformatie

2.1 Administratieve gegevens

Plaats: Etten-Leur, Noord-Brabant

Adres: Markt 1, 4875 CB Etten-Leur

Monumentenstatus: het pand is een rijksmonument met nummer 15388 (aangewezen op 5 mei 1967)

Kadastraal nummer: Etten-Leur L 12428

Historische functie: raadhuis

Huidige functie: raadhuis

Toekomstige functie: nog niet bekend

BAAC-project: B-24.0149

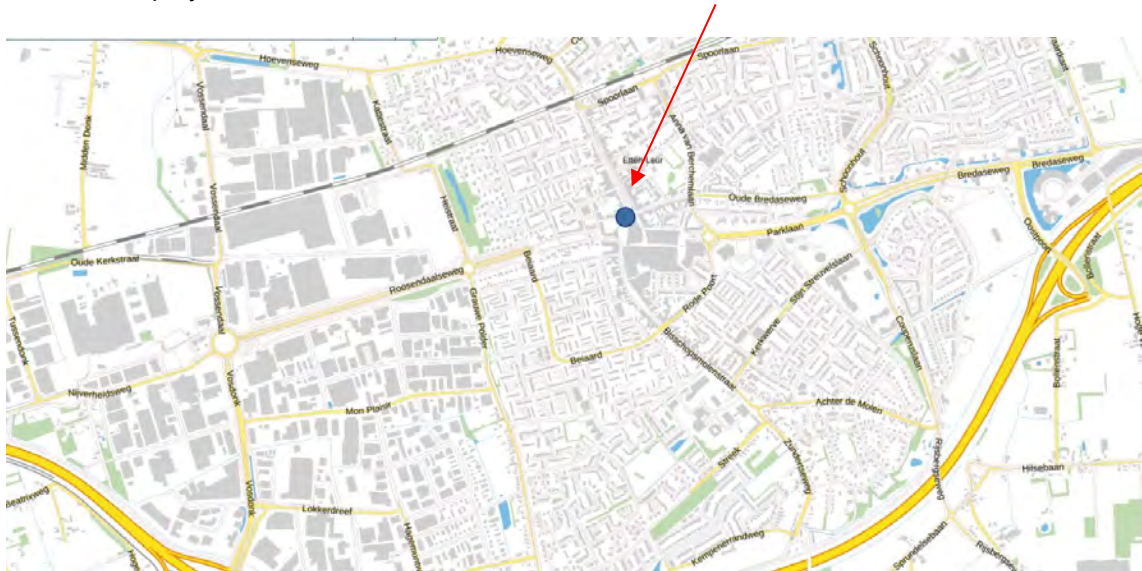
Type onderzoek: bouwhistorische verkenning

Datum veldwerk: 26 maart 2024

Opdrachtgever: gemeente Etten-Leur; dhr. P. Engelvaart

Uitvoerende organisatie: BAAC 's-Hertogenbosch

Uitvoerende projectleider: Lammert van Hemert

Markt 1 bij de rode pijl (<https://bagviewer.kadaster.nl>). Het raadhuis ligt in het historische hart van Etten. Aan de noordzijde de spoorlijn Breda-Roosendaal. Aan de zuidzijde de Rijksweg A58 die met een ruime bocht om de woonwijken loopt. Tot het einde van de 20ste eeuw liep de snelweg direct door het hart, het tracé is nog herkenbaar. Aan de westzijde het grote industrieterrein van de stad.

2.2 Programma van Eisen

Er is, anders dan voorgeschreven in de *Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek*, niet gewerkt met een Programma van Eisen. Het raadhuis van Etten-Leur is meermaals verbouwd. In de tweede helft van de 20ste eeuw werden er in 1963, 1976-1979, 1986 en in 2004 forse ingrepen uitgevoerd. Bij deze laatste verbouwing werd het volume uit 1976-1979 vrijwel geheel verwijderd. Dit kon omdat er ter plaatse van het oude tracé van rijksweg A58 na 2000 een nieuw stadskantoor werd gerealiseerd. Omdat de gemeenteraad heeft besloten alle functies in dit stadskantoor onder te brengen, werd in 2021 besloten tot de verkoop van het raadhuis en de Van Gogh kerk, die ook in bezit van de gemeente was. De kerk werd op 30 maart 2023 verkocht en voor het raadhuis is een selectie van

kopers gemaakt. Omdat het raadhuis een rijksmonument is en er geen overzicht is van de aanwezige waarden, wil de gemeente deze in kaart brengen door het uitvoeren van een bouwhistorische verkenning. Aan de hand van de rapportage kan worden bepaald welke ingrepen er in relatie tot de cultuurhistorische waarden van het raadhuis mogelijk zijn. Er zijn geen specifieke eisen aan het onderzoek gesteld zodat de laagste variant, zijnde de bouwhistorische verkenning, wordt uitgevoerd om te dienen als toetsingskader.

Het raadhuis bestaat uit twee delen. Aan de Markt ligt het bouwdeel uit 1776. De achterzijde hiervan is in 1963 sterk aangepast en er is een nieuw bouwdeel geplaatst dat met een tussenlid aan het raadhuis werd verbonden. Het pand is hierna als rijksmonument aangewezen. Beide bouwdelen zijn intussen sterk verweven en het jongste is intussen 61 jaar oud en worden zodoende geheel onderzocht.

Etten-Leur ligt ten westen van Breda en is gegroeid uit de kernen Etten (bij de rode pijl) en Leur (bij de gele pijl) (uitsnede uit Google Earth). De stad is met name in de tweede helft van de 20ste eeuw sterk gegroeid. Aan de westzijde ligt er een groot industrieterrein. In 1999 werd het huidige tracé van de A58 in gebruik genomen. Tot die tijd liep de snelweg in rechte lijn en doorsneed de woonwijken en het industrieterrein.

2.3 Veldwerk

Het veldwerk vond plaats op dinsdag 26 maart 2024. Na een Last Minute Risico Analyse (er werden geen risico's aangetroffen), werd de bouwhistoricus in gelegenheid gesteld om een rondgang door het pand te maken, de ruimten te betreden en waarnemingen in en om het gebouw te verrichten. Tijdens deze verkenning werd een uitvoerige fotodocumentatie gemaakt. Er is verder geen destructief onderzoek uitgevoerd. Er is geen verkenning uitgevoerd naar historische verfafwerkingen. Na afloop van het veldwerk kon het gebouw in de staat waarin het werd aangetroffen, worden achtergelaten.

2.4 Archiefonderzoek

Bij het West Brabants Archief (WBA) zijn verschillende bouwdoSSIERS geraadpleegd. Deze overlappen grotendeels met de documenten die van de gemeente zijn ontvangen. Er zijn in het archief een groot aantal doSSIERS met betrekking tot het raadhuis aanwezig. Deze geven meer context bij de bouwdoSSIERS en waarschijnlijk ook een verfijning van het beeld. Deze zijn gezien het feit dat het om een verkenning gaat niet onderzocht. Er is geen onderzoek gedaan in de panddoSSIERS van de

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) omdat het raadhuis in 1963 nog geen monumentale status had. De beeldbanken van het WBA, RCE, StadsArchief Breda (SAB) en het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) zijn doorzocht. Er is contact geweest met de Heemkunde vereniging, van hen is uiteindelijk een boek over Jan van den Brink ontvangen die de glasappliquées in het raadhuis heeft vervaardigd. Uiteraard is er kadastraal materiaal verzameld en zijn online kranten (www.delpher.nl) geraadpleegd.

2.5 Monumentomschrijving

Het raadhuis is op 5 mei 1967 aangewezen als rijksmonument. In het register is de volgende omschrijving opgenomen:

RAADHUIS. Eenvoudige baksteenbouw in klassicistische geest, met hardstenen plint, door een fronton bekroonde middenrisaliet en geblokte hoekpilasters. In het fronton het wapen der gemeente: in het fries van het hoofdgestel daaronder het jaartal MDCCLXXVI (1776). Mogelijk heeft Philip Willem Schonck (bouwmeester van de toren der Ned.Herv. Kerk te Etten, van het stadhuis van Breda, het Arsenaal van Willemstad) het ontwerp geleverd. Het gebouw wordt bekroond door twee van tentdakjes voorziene hoekschoorstenen en in het midden een houten dakruiter met koepeltje. De oorspronkelijke ramen zijn omstreeks 1830 vervangen door zesdelige schuiframen. Gerestaureerd in 1963.

Het in 1963 toegevoegde bouwdeel wordt in de beschrijving niet genoemd. Met een leeftijd van destijds vier jaar had het toen nog geen monumentale waarde.

De zuidelijke zijde van de Markt gezien met google Earth. Het raadhuis ligt bij de rode pijl met de voorgevel aan de Markt. De aanbouw uit 1963 staat aan de westzijde. Ter plaatse van de gesloopte aanbouw uit 1976-1979 werd in 2004 een bioscoop geopend. Het nieuwe stadskantoor ligt bij de gele pijl. Tussen beide gebouwen de Van Goghkerk. Op de markt staat de Moeierboom, een eeuwenoude linde. Het tracé van de snelweg is nog herkenbaar aan de nieuwbouw.

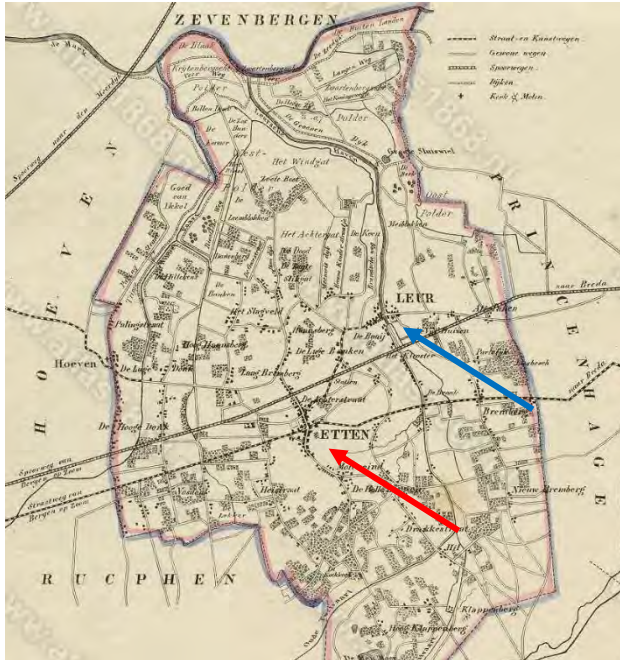
3 Historische inleiding

3.1 Etten-Leur

Etten-Leur is gelegen op de zandgronden in het noordwesten van Brabant. Ten noorden liggen polders. In de veengebieden op de zandgronden werd veel turf gewonnen. Het dorp Leur vervulde hier na de aanleg van een haven een belangrijke rol in. Waarbij de naam Leur overigens schijnt te verwijzen naar de matige kwaliteit van de turf.⁶

Etten-Leur is ontstaan uit de dorpen Etten en Leur die in de tweede helft van de 20ste eeuw tot één geheel versmolten, maar waarvan de kernen duidelijk verschillen. Beide dorpen lagen aan de weg tussen Breda en Bergen op Zoom. Leur ontstond rond de haven die in de middeleeuwen werd gegraven om de gewonnen turf te vervoeren. Etten ontwikkelde zich aan de hoger gelegen kruising van de genoemde weg, met de route tussen Steenberghe en Hoogstraten waar een kasteel was gebouwd. De ligging aan de wegen en de turfwinning gaven het dorp een aanzienlijke welvaart en flinke omvang. In 1261 werd de kerk vermeld, in 1268 kreeg het dorp een schepenvank. De Catherinakerk werd meermaals vergroot tot een driebeukige hallenkerk. Ten noordoosten van de kerk vormde de langgerekte markt de kern van het dorp. Rond 1620 waren er 8000 communicanten, wat het dorp het grootste van de streek maakte.⁷

Na de hervatting van de Tachtigjarige oorlog in 1621 leden de dorpen veel schade door de oorlogshandelingen en epidemieën. In de eeuwen hierna herstelde de welvaart zich en bleven landbouw en handel de voornaamste middelen van bestaan. De handel groeide door de verbetering van de wegen. In 1797 werd de zandbaan naar Breda aangelegd en hierna werd deze naar Roosendaal doorgetrokken. In 1835 werd de weg verhard. In 1854 kreeg Etten een station aan de spoorlijn tussen Breda en Roosendaal.⁸

Etten en Leur zoals opgenomen in de Provinciale Atlas uit 1868 (<https://www.atlas1868.nl/nb/etten.html>). Bij de rode pijl Etten gelegen aan de verharde weg tussen Breda en Roosendaal. Iets ten noorden de spoorlijn. Leur ligt bij de blauwe pijl. Afgezien van de dorpskernen is het gebied nog vrijwel vrij van bebouwing.

Met de mechanisering van de landbouw nam de werkloosheid toe. In 1953 bestemde de regering Etten-Leur tot ontwikkelingskern. Dit zette de ontwikkeling van het industriegebied aan de westzijde in gang. Al snel begon ook de bevolking sterk te groeien en versmolten beide dorpen tot één stedelijk gebied. Dit werd tot 1999 doorsneden door eerst de

⁶ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Leur_\(Noord-Brabant\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Leur_(Noord-Brabant)).

⁷ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Etten_\(Noord-Brabant\)#](https://nl.wikipedia.org/wiki/Etten_(Noord-Brabant)#), <https://westbrabantsarchief.nl/etten-leur> en Jan Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (1973), 217-218.

⁸ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Etten_\(Noord-Brabant\)#](https://nl.wikipedia.org/wiki/Etten_(Noord-Brabant)#).

N58 en later de Rijksweg A58. De aanleg van een tracé ten zuiden van de woonwijken maakte een herstructurering van het centrum van Etten mogelijk. De heerlijkheid Etten en Leur werd in de Franse tijd één gemeente. In 1968 werd de huidige naam Etten-Leur ingevoerd. In 2024 heeft de gemeente ruim 45.000 inwoners.

Luchtfoto van Etten uit 1950 (WBA RAW 014016436). Bij de pijl het raadhuis en de kerk. Naar het noorden ligt de Markt en van oost naar west de weg tussen Breda en Roosendaal. De verstedelijking van het gebied is nog niet begonnen.

Luchtfoto uit 1964 met linksonder de dorpskern van Etten (WBA RAW014015599, het oosten ligt links boven). De nieuwe rijksweg 256 (later A58) is in gebruik genomen. Ook de aanbouw van het raadhuis is opgeleverd. Rechts van de weg het nieuwe winkelcentrum met op de achtergrond één van de nieuwbouwwijken.

Tekening uit 1778 van F. Verrikk 'Gesigt de kerk en het Dorps-Huys in het Dorp Etten, inde Barronny van Breda' (WBA RAW 014015527). Links de Catharinakerk. In het midden het nieuwe raadhuys. Tussen raadhuys en kerk het brandspuithuisje. Rechts van het raadhuys de lintbebouwing aan de westzijde van de Markt.

3.2 Markt 1, het raadhuys van Etten(-Leur)

Het huidige raadhuys aan de Markt heeft in ieder geval twee voorgangers gehad. Schout Pieter Nuyts noemt in zijn beschrijving van Etten dat er in 1567 een raadhuys was dat met aan hardstenen (blauwe) pui was versierd. Waarschijnlijk werd dit in 1584 samen met de kerk in de oorlogshandelingen verwoest. Gezien de grootte van het dorp mag worden aangenomen dat er inderdaad een aanzienlijk raadhuys is geweest.

Lange tijd werd er vergaderd in de herberg die aan de Markt lag. Maar omdat de kosten daarvan stegen, werd in 1676 besloten het huis van Joan Wittebol dat naast het kerkhof stond te kopen. Dit stond op de plaats van het huidige raadhuys. Voor de woning werd 3150 gulden betaald en er werd direct een schepenkamer aan de achterzijde aangebouwd.

In 1775 was dit huis bijna honderd jaar in gebruik. Omdat de gemeente voldoende middelen ter beschikking had werd er besloten een nieuw raadhuys te bouwen. De opdracht hiervoor ging naar architect Philips Willem Schonck (1735-1807). Deze was in dienst van stadhouder Willem V die baron van Breda was. Schonck had in 1770 de huidige toren van de Catharinakerk ontworpen, nadat in 1732 de tufstenen toren was ingestort. In 1767 ontwierp Schonck de huidige voorgevel van het Bredase stadhuis.⁹

De bouw van het raadhuys in 1776

De bouw van het raadhuys werd geraamd op 11.200 gulden, waarvoor een lening van 6000 gulden werd afgesloten. De woning werd gesloopt, waarbij zo veel mogelijk materiaal werd hergebruikt,

⁹ Kalf, *De Monumenten*, 226 en <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/oude-raadhuis>. http://www.inevanmeer.nl/overige/schonck_raadhuis.pdf gaat in op de toeschrijving van het ontwerp aan Schonck en toont met archiefstukken aan dat Schonck inderdaad de ontwerper van het raadhuys is. In de monumentbeschrijving uit 1967 staat nog dat Schonck 'mogelijk' het ontwerp heeft gemaakt. Frans Brekelmans, 'Het Raadhuis van Etten' in, *Taxandria* XLIV (1937), behandelt de periode tot en met de bouw van het huidige raadhuys.

onder meer, stenen, dakpannen en een luidklok. De bouw werd uitgevoerd door Willem Burgers en begeleidt door Schonck. De bouw startte op 1 januari 1776 en werd afgerond op 1 oktober van dat jaar. Het raadhuis kreeg twee bouwlagen die op een half verdiepte kelder stonden. Het schilddak had op de hoeken van de nok twee schoorstenen en in het midden een dakruiter met een luidklok. De gevel had zeven traveeën met in het midden een risaliet van drie traveeën die bekroond werd met een fronton. Beide hoeken waren voorzien van geblokte pilasters. Samen met het bordes met twee trappen voor de entree maakte de eenvoudige classicistische vormgeving het raadhuis direct herkenbaar als zetel van het dorpsbestuur. De vrij snel na de oplevering gemaakte tekening van Verrijck geeft een goed beeld van het ontwerp van Schonck. In de archiefstukken wordt een tekening van Schonck genoemd, maar deze is voor zover bekend verloren gegaan.

Uitsnede uit de kadastrale minuut van 1827 (beeldbank RCE). Bij de rode pijl het raadhuis dat aangeduid is als 'Dorps-huis'. Ten zuiden de Catharinakerk met begraafplaats en pastorie (ten westen). Voor het raadhuis de brede Markt, de andere infrastructuur is duidelijk smaller. Duidelijk aanwezig is nog het terrein van het kasteel met omgrachte voor- en hoofdburcht. Op de luchtfoto uit 1950 is deze structuur ook nog herkenbaar.¹⁰

Wijzigingen na 1776 en voor 1963

Over de ontwikkeling van het raadhuis in de 19de eeuw zijn vrijwel geen gegevens aangetroffen. Op verschillende plaatsen wordt genoteerd dat de oorspronkelijke ramen rond 1830 zijn vervangen door zedelige schuiframen. De bron waarop dit is gebaseerd is onbekend. De eerste plattegrond is en tekeningen van de achterzijde zijn aanwezig in de stukken van de verbouwing van 1963. Hierop is duidelijk te zien dat er aan de achterzijde een eenlaags uitbouw is. Het lessenaarsdak dat dit bouwdeel dekt, is doorgetrokken vanuit het schilddak. Deze aanbouw lijkt ook uit 1776 te dateren, de plattegrond op de kadastrale minuut van 1827 laat deze situatie al zien. Er zijn enkele foto's van direct voor de restauratie waarop de achterzijde voor de sloop nog aanwezig is.

¹⁰ <https://www.kasteleninnederland.nl/kasteeldetails.php?id=883> voor meer informatie over 't Hof van Etten danwel kasteel Uten Houte.

Van de voorzijde van het raadhuis zijn er meer foto's beschikbaar die een beeld geven van de ontwikkeling tussen 1900 en 1963.

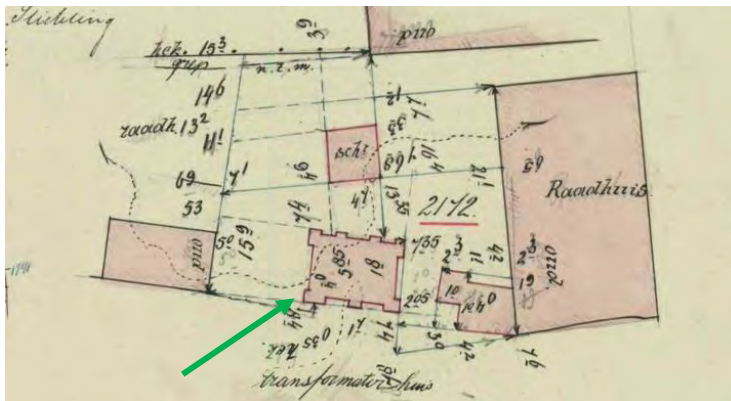
Ansichtkaart uit 1900 met het raadhuis gezien vanuit het noorden (WBA RAW 014017275). Op de foto is goed zichtbaar dat de rechter zijgevel grotendeels blind was. Voor het raadhuis staat een pomp. De vensters in de risaliet zijn voorzien van zwikken. De vensters ernaast van zonwering.

Foto uit 1900 van de voorgevel van het raadhuis (WBA RAW014018114). De oorspronkelijke roedeverdeling is niet meer aanwezig. De vensters in de risaliet zijn voorzien van zwikken, wat goed bij een datering rond 1830 past. Boven de plint zijn op meerdere plaatsen papieren (met bekendmakingen) geplakt.

De aanhouder wint. Dat hebben wij he-
denmiddag ook bevestigd gezien. Tel-
kens weer opnieuw had de Burgemees-
ter beproefd zijn raadhuis, — dat er wel
heel schamel begint uit te zien voor een
welvarende gemeente — opgeknapt te
krijgen. Maar tevergeefs. Nu zijn Gede-
puteerde Staten er aan te pas gekomen
en de raad heeft het hoofd in den schoot
gelegd: f 5000 zijn toegestaan tot herstel
van het dak.

Artikel in de Bredasche Courant
van 10 december 1920
(www.delpher.nl). De provincie
stelde 5000 gulden beschikbaar
voor het herstel van het dak van
het raadhuis.

Kadastraal veldwerk uit 1917,
waarbij er achter het raadhuis een
transformatorhuis, bij de groene
pijl, werd geplaatst. Tevens
verrees aan de achterzijde een
aanbouw.

Foto uit 1930 met voor het raadhuis tramrails in de straat (WBA RAW014017979). De dakpannen
liggen weer strak, het is onbekend of ze vernieuwd zijn. Het hoofdgestel van de entree is in een
donkere kleur geschilderd en de kelderlichten zijn van nieuwe ramen voorzien. Rechts het pand
Markt 3 dat voor de uitbreiding van 1963 gesloopt zou worden.

Gemeentehuis te Etten-Leur

Het gemeentehuis van Etten-Leur is te klein en de inrichting ervan niet volkomen doelmatig. Daarom zou het gemeentebestuur hierin een aantal ingrijpende veranderingen willen brengen.

De financiële positie van de gemeente laat dit echter niet toe, omdat met de plannen meer dan f 100.000 gemoeid zouden zijn. Wel zal thans een vrij bescheiden begin worden gemaakt met de uiterlijke restauratie van het gebouw, dat dateert van 1776 en dat werd gebouwd op last van de schout Heijting van der Hoogh. De oorspronkelijke kleine raampjes werden in later tijd door grotere vervangen, maar zullen te gelegener tijd toch weer hun oorspronkelijke afmetingen krijgen. Thans worden de kroonlijsten in hun oude glorie hersteld en ook de vroegere versiering met smeedwerk zal weer worden aangebracht.

Bericht in de Bredasche Courant van 24 maart 1949 (www.delpher.nl). De gemeente had plannen voor grootschalige wijzigingen, maar het budget ontbrak. Er werd besloten tot enig herstel van de kroonlijsten en de versiering van smeedwerk.

Het artikel laat zien dat er al ruim voor 1963 plannen werden gemaakt voor zowel restauratie als uitbreiding.

RESTAURATIES IN ETTEN-LEUR

Na een jaar gestage arbeid is thans de uitwendige restauratie van het gemeentehuis van Etten-Leur gereed gekomen. Het gebouw is in 1776, toen het een patriciershuis was, door de architect Philips Willem Schonck verbouwd tot gemeentehuis. Aan de restauraties heeft de gemeente f 112000,— besteed, dat is evenveel als het gehele gemeentehuis in 1776 heeft gekost.

Verder is men in Etten begonnen met het restaureren van het torenuurwerk van de Ned. Hervormde kerk. Het uurwerk is in 1771 vervaardigd en het repareren van de kogellagers, die niet meer functioneren en enige kamraderen is voor de dorpshorlogemaker van Etten een riskant karwei, dat hij niettemin gaarne op zich genomen heeft. De toren zelf, werd in 1947 volledig gerestaureerd.

Artikel in de Provinciale Noord-Brabantsche courant Het Huisgezin van 25 april 1950 (www.delpher.nl). Er wordt gemeld dat de restauratie die een jaar duurde en 112.000 gulden kostte, is afgerond. Blijkbaar had men toch voldoende middelen gevonden. Er wordt niet vermeld waar het geld aan besteed is. Getuige de foto hieronder werden in ieder geval de vensters en de entree in de middenrisaliet gewijzigd. Gezien de grootte van het bedrag zullen er ook inspanning forse wijzigingen zijn uitgevoerd.

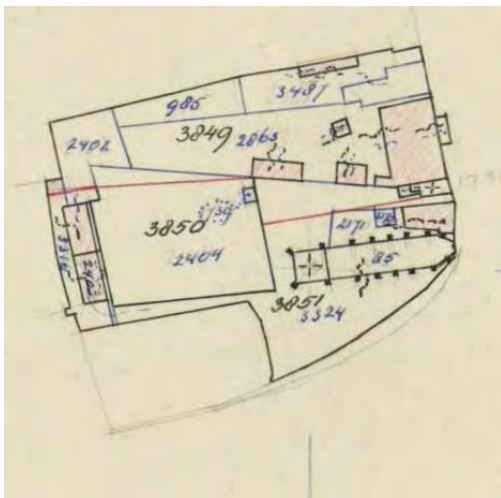
Foto uit 1954 bij gelegenheid van het 360-jarig bestaan van de veemarkt (WBA Jan Sturm, RAW014015432). De bovenlichten met zwikken in de middenrisaliet zijn verwijderd. Het bovenlicht boven de entree is vergroot en de deuren zijn dus ingekort. De indeling van de vensters in de andere traveeën lijkt ongewijzigd.

Foto van de achterzijde van het raadhuis uit 1961 (SAB C.Th. Lohmann CLO236103). Het pand aan de noordzijde (hier links) is reeds gesloopt. De achtergevel lijkt grotendeels uit 1776 te dateren.

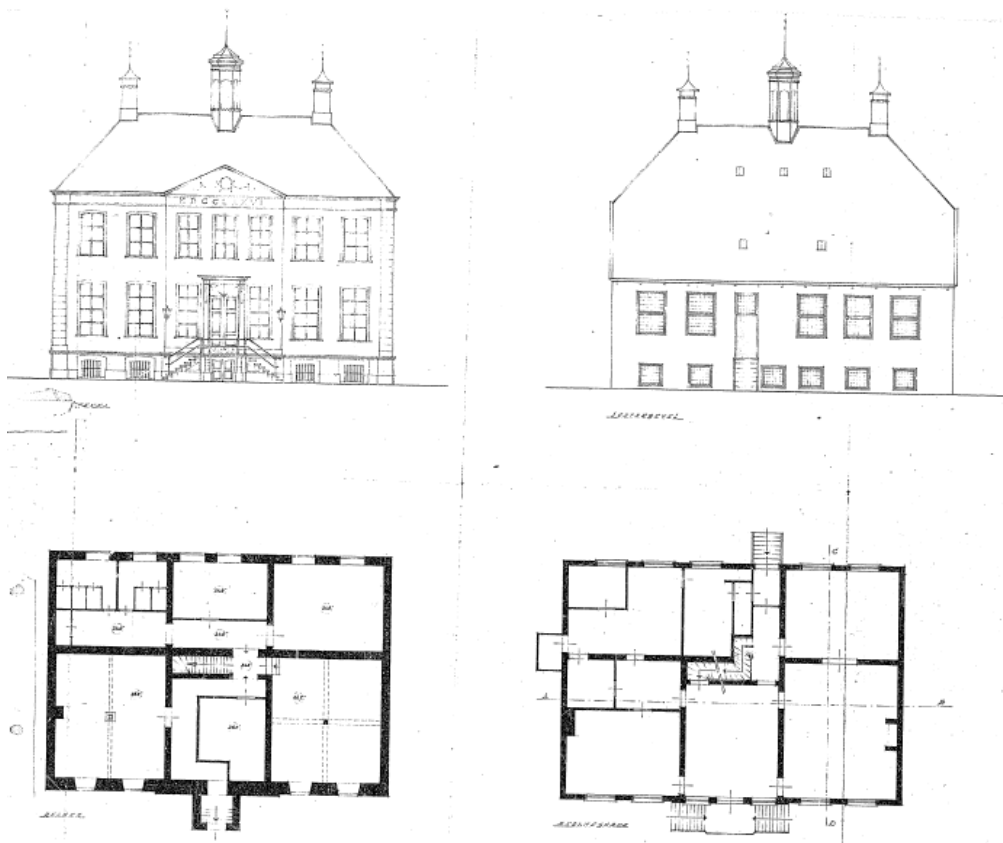
Foto van de voorgevel en rechter zijgevel uit 1961 (SAB C.Th. Lohmann CLO 236207). Het pand aan de noordzijde (hier rechts) is reeds gesloopt. Op de begane grond is er een wit muurvlak, waarschijnlijk raakte het gesloopte gebouw hier het raadhuis. Op de verdieping bevinden zich twee vensters, waarvan het grootste ingebroken lijkt. Er valt niet vast te stellen of er een bouwnaad tussen voor- en achterzijde is. De zijgevel is verder blind.

Links de kadastrale hulpkaart uit 1962. Het pand aan de noordzijde is gesloopt en de percelen zijn samengevoegd. Rechts het veldwerk uit 1964 waarop de aanbouw aan de achterzijde is ingemeten. Het voormalige brandspuithuisje aan de zuidzijde (blauw omlijnd) is als integraal onderdeel van het raadhuis getekend. Het was in 1953 verbouwd tot kapel. De kosterswoning hier weer ten zuiden van was in 1959 gesloopt en met de oude materialen (en de nodige verbeteringen) herbouwd.

Verbouwing en uitbreiding in 1963

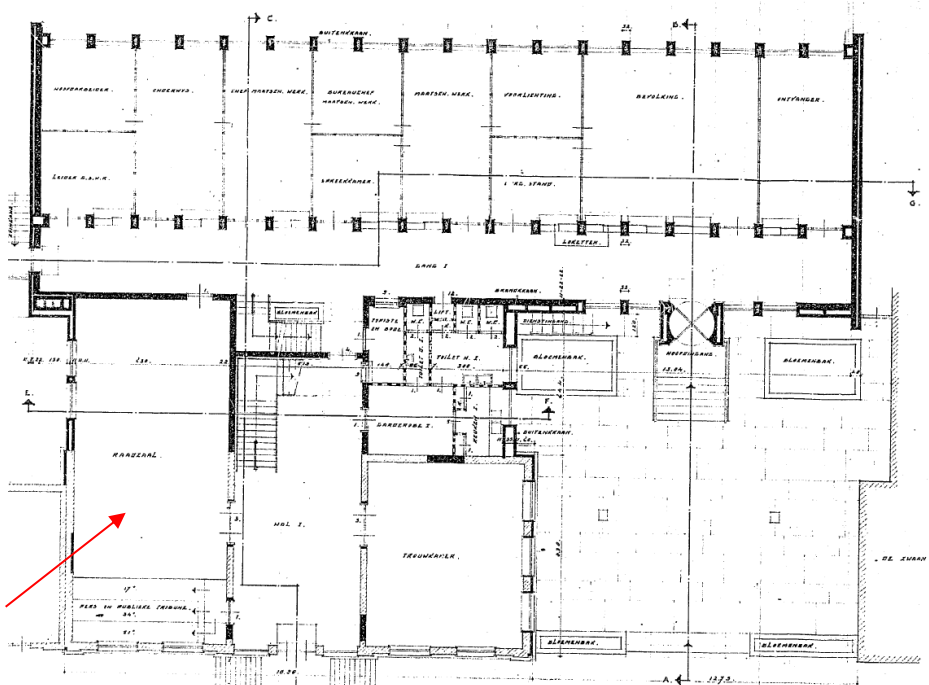
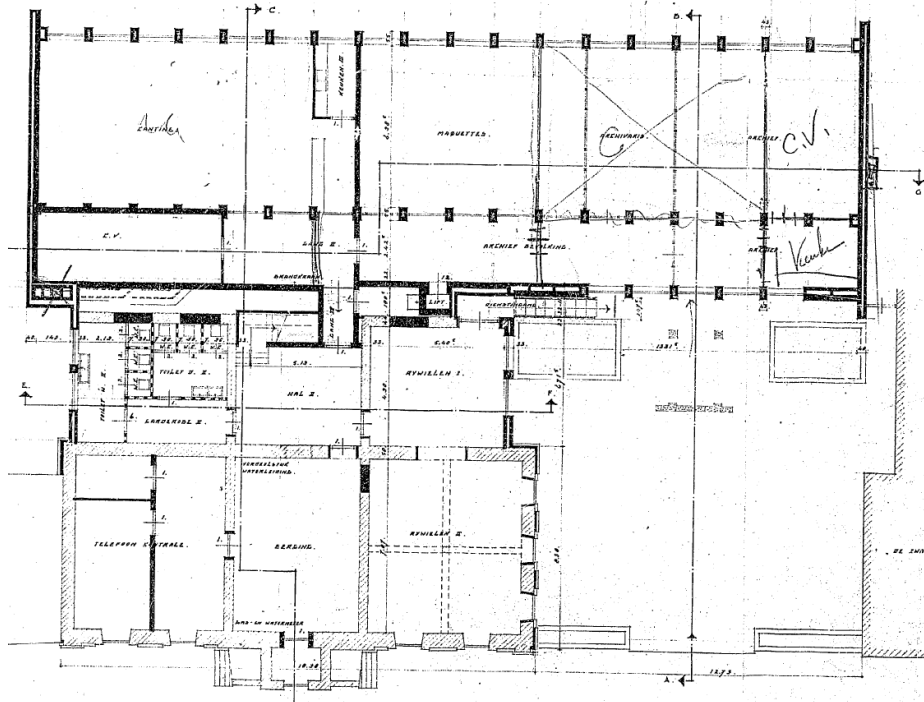
Met de aanwijzing van de ontwikkelingskern in 1953, de toenemende welvaart en de uitbreidende functies van het gemeentelijke apparaat, voldeed de verbouwing uit 1950 al snel niet meer. Op 6 november 1961 verleende de gemeente vergunning voor het uitbreiden van het gemeentehuis. Achter het raadhuis werd een nieuw volume geplaatst waarin de ambtelijke organisatie voldoende ruimte kreeg. Een tussenlid vormde de verbinding met het bestaande raadhuis. Ook werd het bestaande raadhuis zeer ingrijpend verbouwd. De achterzijde werd tot op de kelders gesloopt en inpandig werd het geheel nieuw ingedeeld. Ook het exterieur werd niet ontzien door het beklampen van de zijgevels en hierin een groot aantal openingen aan te brengen. Zowel de nieuwbouw als de verbouw werden ontworpen en begeleidt door de architectenburo H.M. Koldewey uit Voorburg. Henricus Maria (Hans) Koldewey (1924-1988) had zich in 1954 met zijn vader Bernardus Joannes Koldewey (1895-1958) geassocieerd. Koldewey senior had veel Rooms Katholieke kerken ontworpen. In Etten-Leur had het bureau al verschillende projecten uitgevoerd: in 1953-1955 woningen aan de Wilhelminalaan, het Marijkeplein, de Banakkerstraat en de Julianalaan, in 1954 een dubbel woonhuis en de Meubelfabriek van de firma Van de Arend & van Smaale, in 1955-1956 een gymnastieklokaal en tussen 1955-1963 de uitbreiding van café restaurant De Zwaan dat direct naast het raadhuis lag. In 1955-1965 volgden de Drukkerij Spaarnestad, woonhuis de Groot (1956-1964) en ontspanningsgebouw de Nobelaer (1957-1976). De keuze voor een bureau uit het verre Voorburg was niet zo vreemd. Senior was een leerling van Kropholler, maar ging gaandeweg meer modernistische invloeden toepassen, waarbij betonconstructies een hoofdrol speelden. Hans zette deze lijn door.¹¹

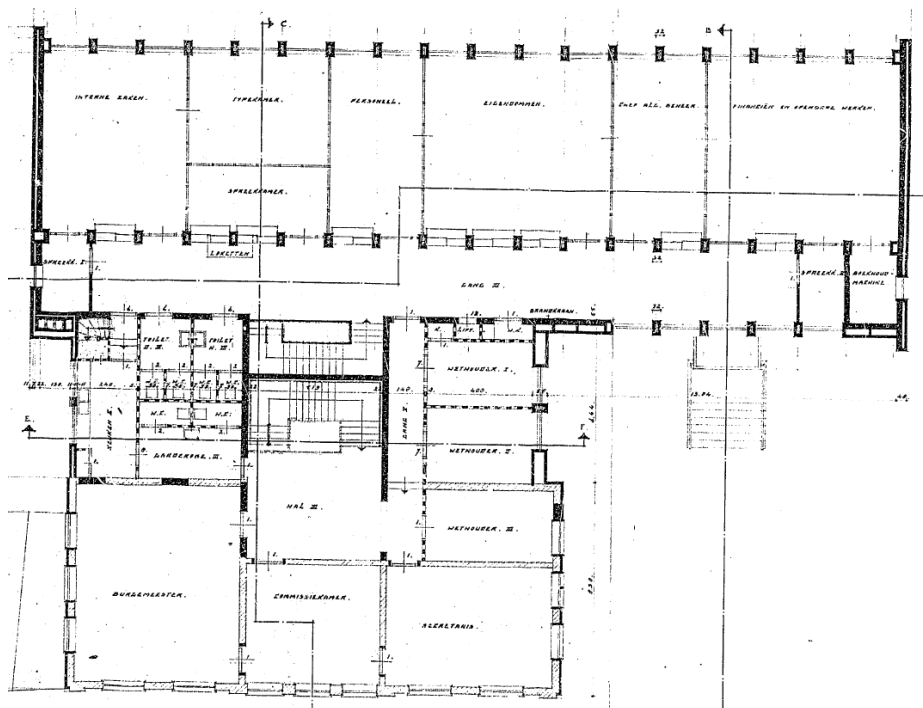
De tekening van de bestaande situatie in 1961 (bouwdossier). De voor- en achtergevel zijn gelijk aan de foto's. De plattegronden van kelder en begane grond geven nieuwe informatie. De plattegrond volgt de indeling van de voorgevel met aan de voorzijde een ruime hal en aan beide zijden kamers.

¹¹ <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/e55af3ae-d23f-56b1-a9b1-11c54b632ad4>. Het archief van het bureau is in het Nieuwe Instituut aanwezig onder de toegang KOLD. Het archief is niet onderzocht. In de inventaris worden, enigszins merkwaardig, beide projecten aan het raadhuis niet genoemd.

Op de verdieping kregen burgemeester en wethouders kamers, de zolder was leeg. Het nieuwe volume kreeg een aparte entree rechts van het oude raadhuis. Inpandig was het opgedeeld in een gang aan de voorzijde en verschillende ruimtes daarachter. Deze konden los van de draagconstructie worden ingedeeld. Het trappenhuis was in het tussenlid geplaatst, ruggelings tegen het trappenhuis van het oude raadhuis. De toiletten waren gelijk geplaatst. Op deze wijze werden het dagelijks bestuur en de representatieve functies gescheiden van het ambtelijke apparaat. In de kelder van het nieuwe volume stond de cv en was er een forse archiefruimte. De twee lagen hierboven waren ingedeeld met ruimtes voor de verschillende diensten.

De plattegronden van de nieuwe situatie van de kelder en de begane grond uit 1961 (bouwdossier). Bij de pijl de raadzaal.

De plattegronden van de nieuwe situatie van de verdieping uit 1961 (bouwdossier).

De aanzichten van de nieuwe situatie uit 1961 (bouwdossier). Linksboven de voorzijde met bij de pijl de entree van het nieuwe volume. Rechtsboven de rechterzijde met doorsnede van het nieuwe bouwdeel. In de zijgevel van het oude raadhuis zijn acht openingen toegevoegd. Linksonder de achterzijde met repeterende structuur van de traveeën. Rechtsonder de linker zijgevel, het voormalige brandspuithuisje sluit hier de begane grond af, erboven zijn drie venster nieuw toegevoegd. De korte gevels van het nieuwe volume zijn vrijwel blind, een opzet gelijk aan de oude situatie van het bestaande raadhuis.

Er zijn vrijwel geen foto's van de verbouwing van het oude raadhuis gevonden. De twee foto's hiernaast geven de gestripte hal weer. Ze maken duidelijk dat er grootschalig gesloopt werd en dat de nieuwe indeling, afgezien van de binnenmuren, los stond van de oude. Op de bovenste foto zijn er in de binnenmuur nog dichtzettingen van oudere openingen zichtbaar (1962, C. Th. Lohmann, SAB CLO294809).

Dezelfde ruimte als boven maar vanuit de kelder gezien naar de voorgevel (1962, C. Th. Lohmann, SAB CLO294807). De balklaag is verwijderd. Onder de hoofdentree de toegang in het bordes die naar het cachot voerde. De oorspronkelijke deur behoort nu tot de collectie van het streekmuseum.

Links de entree tot het nieuwe bouwdeel (1960-1970, C. Th. Lohmann, SAB CLO260111). De architectuur van de gevels is vrij sober met metselwerk en onder de vensters betonnen elementen. De stalen vensters werden in die periode veelvuldig toegepast. De trap van betonnen treden op twee liggers past hier goed bij. Links van de trap ligt de toegang tot de kelder.

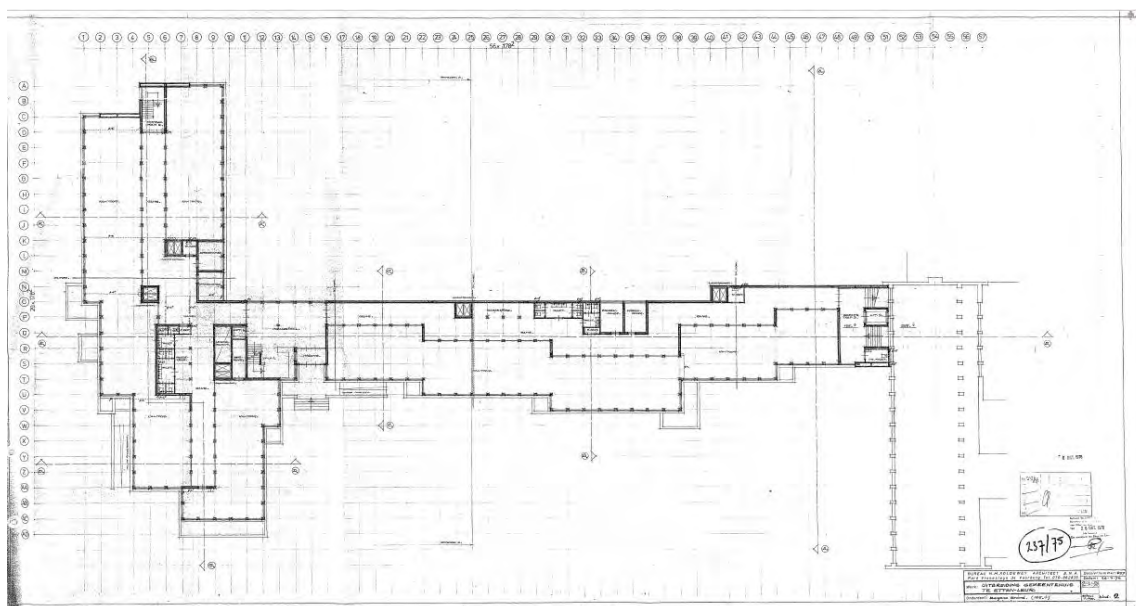

(1977, C. Th. Lohmann, SAB CLO260704). De achterzijde van het nieuwe volume. De vormgeving is gelijk aan de voorzijde. De hoge vensters en de smalle muurdammen zorgen voor veel daglicht in de ruimtes. Het bovenste deel van de vensters is niet zoals in de huidige situatie gevuld met een paneel.

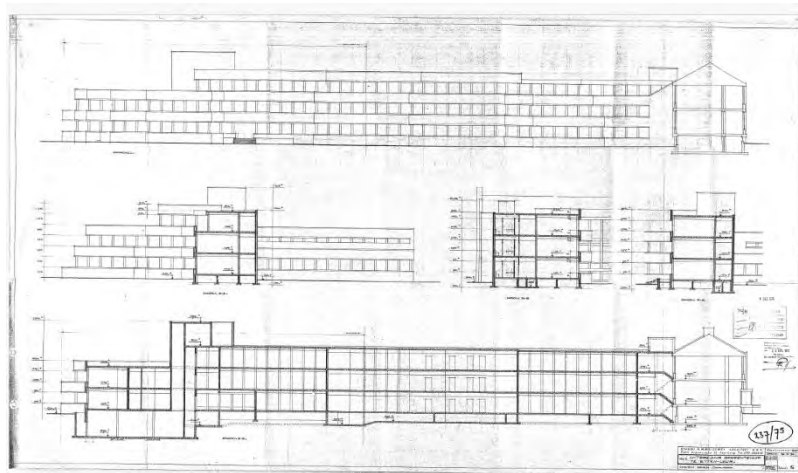
De ingebruikname van het gerestaureerde raadhuis werd in het *Algemeen Handelsblad* van 6 juli 1964 gemeld. Hierbij werd het carillon bespeeld dat door de burgerij bij deze gelegenheid was geschonken.

Uitbreiding 1976-1980

In het archief (WBA) is een dossier aanwezig met betrekking tot de 'verbouwing en uitbereiding gemeentehuis 1971-1980'. Dit geeft aan dat er al vrij snel na de ingebruikname in 1964 al plannen werden gemaakt voor een verdere uitbreiding. Ook raakte de term raadhuis in ongebruik. Dit zal zowel door de sterke groei van de gemeente als de uitbreiding van de overheidstaken zijn veroorzaakt. Het ontwerp werd door bureau H.M. Koldewey gemaakt. De eerste ontwerpen werden al in 1971 gemaakt, waarna in meerder stappen in 1976 een definitief ontwerp volgde. Hiervoor werd op 20 oktober 1976 vergunning verleend. In het voortraject was er wel het nodige te doen geweest over de forse grootte van de uitbreiding. Het volume had een kelder met drie bouwlagen en een inhoud van maar liefst 8500 m³. De uitbreiding was 51 traveeën diep en aan de achterzijde 30 traveeën breed. De bouwkosten bedroegen 1.913.000 gulden.

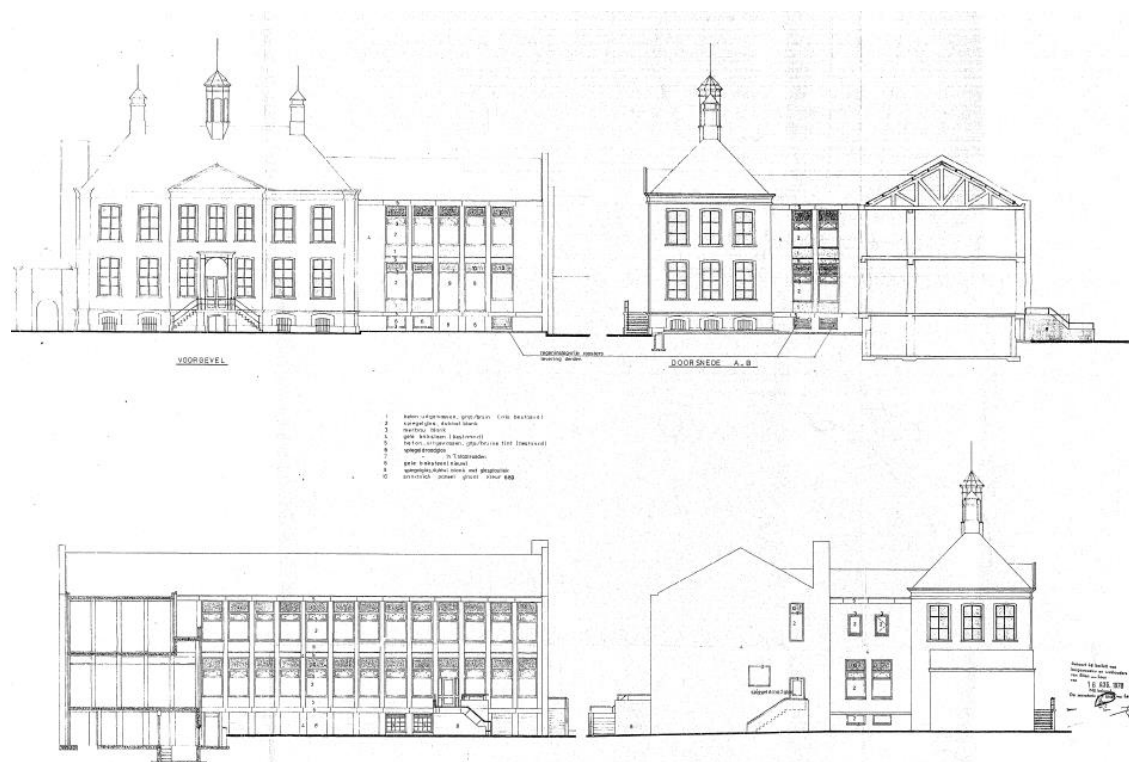
Het ontwerp voor de begane grond van de uitbreiding. Geheel rechts het volume uit 1963. Dit verbleekt bij de nieuwbouw. Direct tegen de achterzijde van het volume uit 1963 werd een trappenhuis geplaatst met hierin opgenomen een lift.

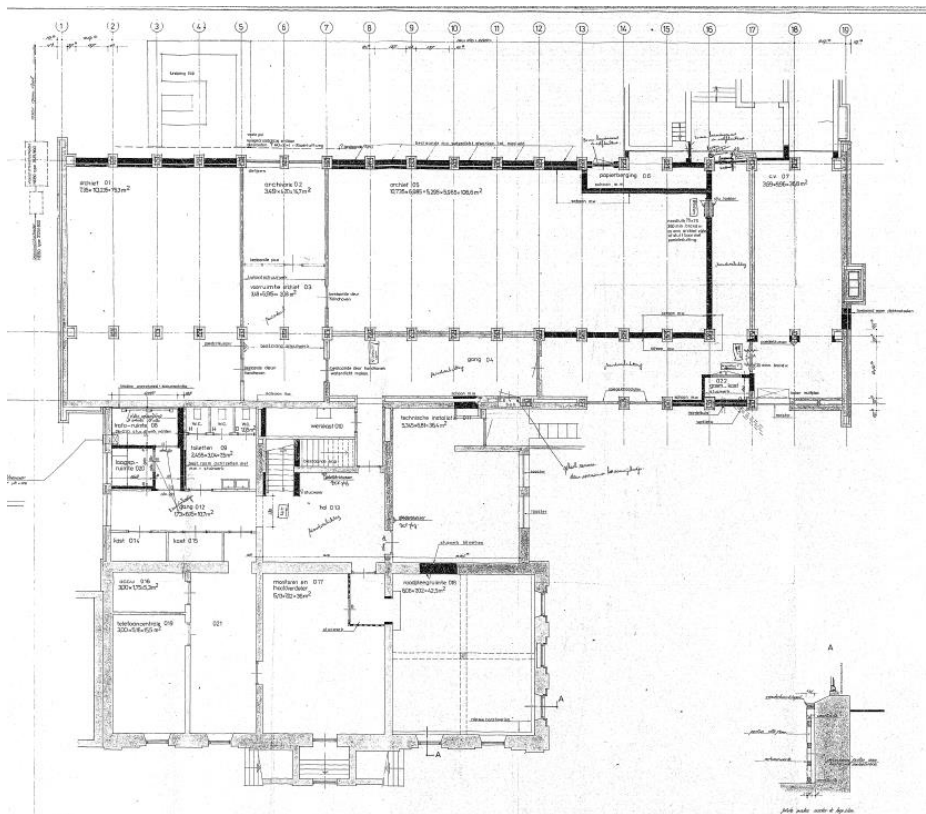
Een aantal van de aanzichten en doorsneden van de uitbreiding. De repeterende gevelopbouw van het ontwerp uit 1963 werd door Koldewey opnieuw toegepast, maar wel in een andere vormgeving.

De uitbreiding had ook forse gevolgen voor de bestaande bebouwing. Op 16 augustus 1978 werd er vergunning verleend voor het 'vernieuwen en veranderen van een gemeentehuis'. De bouwkosten van maar liefst 1.250.000 gulden gaven aan dat er grootschalig werd ingegrepen in het bestaande raadhuis. De raadzaal werd verplaatst naar de rechterzijde van het oude raadhuis, wat echter geen ideale oplossing was. De kamers van burgemeester en wethouders werden herschikt op de verdieping. Beide trappenhuisen werden uitgebrouwen en vervangen door één nieuw (dat nog steeds aanwezig is). De huidige marmeren vloer in de hal is ook in deze bouwphase aangebracht. Vloeren, wandafwerkingen en plafonds werden geheel vernieuwd. Sanitair en alle technische installaties werden eveneens vernieuwd. Het volume uit 1963 werd grootschalig verbouwd. Inpandig werden de meeste ruimtes uitgebrouwen; de begane grond werd als kantine in gebruik genomen. De entree aan de rechterzijde kwam te vervallen en alle stalen kozijnen werden vernieuwd in hardhout (merbau) met hierin dubbele beglazing (thermopane). Dit was niet geheel nieuw, maar ook nog geen gewoonte. Ook de prefab-panelen werden vernieuwd. Aan de achterzijde werd een nieuwe toegang aangebracht.

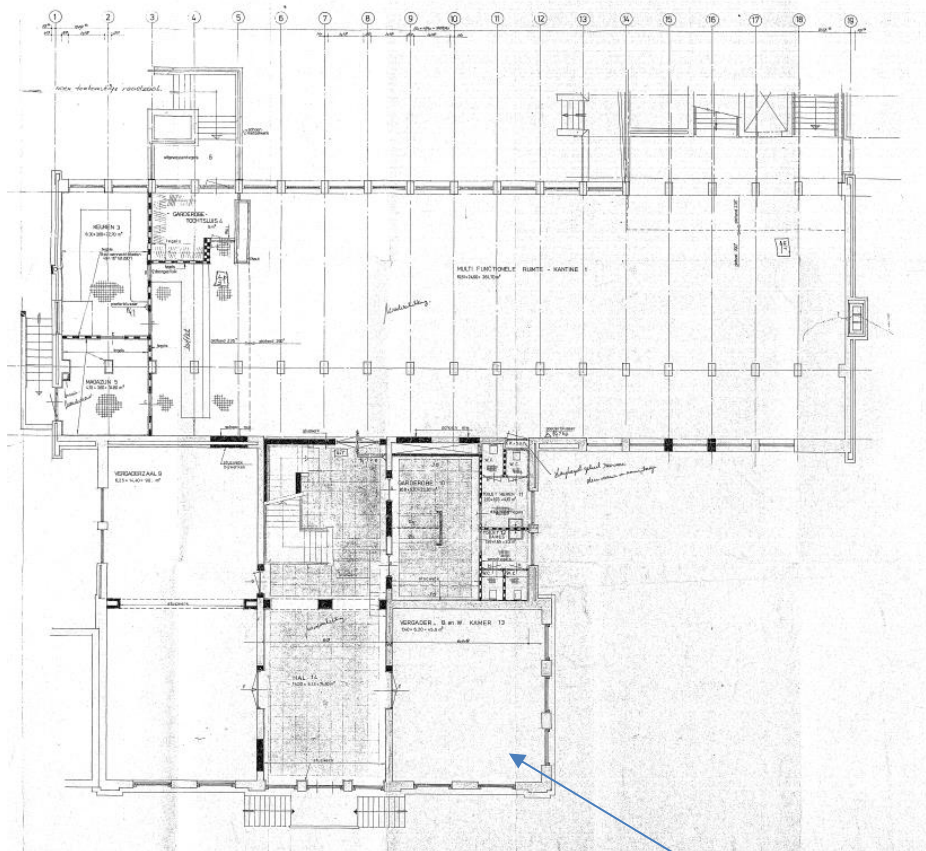
Het uitgebreide en vernieuwde gemeentehuis werd op 20 juni 1980 geopend.

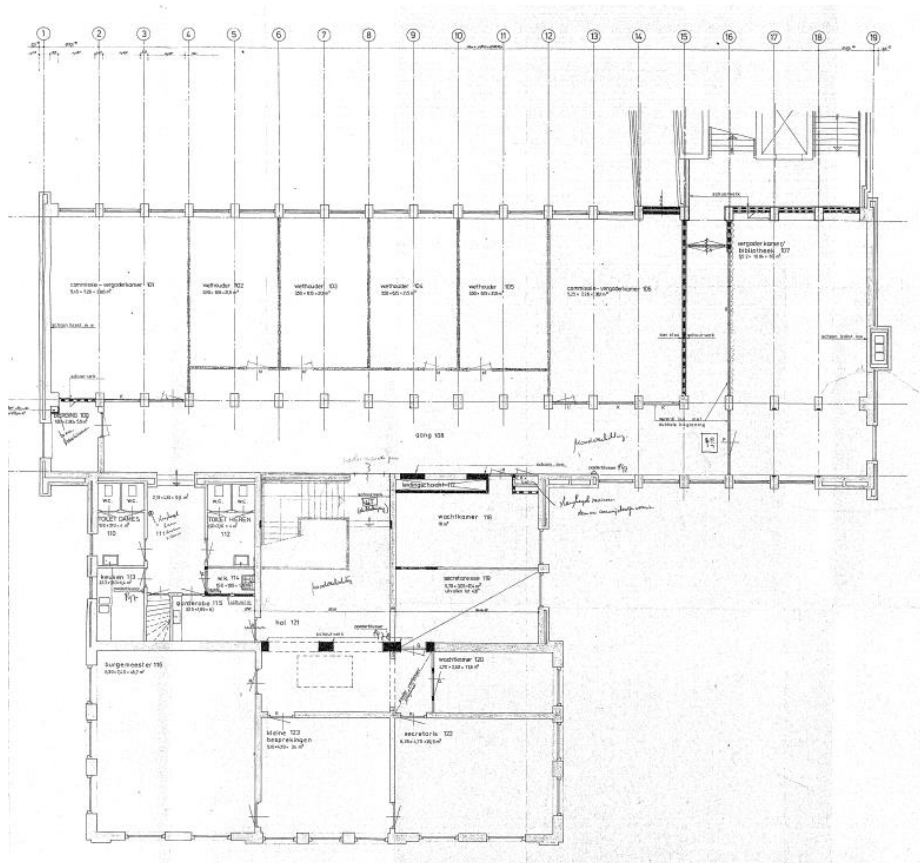
De aanzichten van het oude raadhuis en het volume uit 1963. De indeling van het exterieur wijzigde maar beperkt. Wel werd de invulling van de gevelopeningen van het bouwdeel uit 1963 geheel vernieuwd. De entree aan de voorzijde verviel terwijl aan de achterzijde een entree werd toegevoegd. Het linker deel van de achtergevel verviel eveneens. Hier werd de verbinding met de uitbreiding gemaakt en werd een nieuw trappenhuis geplaatst.

De nieuwe situatie van de kelders in 1978.

De nieuwe situatie van de begane grond in 1978. Bij de pijl de raadzaal.

De nieuwe situatie van de verdieping in 1978.

De bouw van de uitbreiding in 1977 (1980, C.Th. Lohmann, SAB CLO264711). De uitbreiding werd in meerdere fasen opgetrokken. De achterste twee fasen zijn gereed, de derde fase is net gestart.

Niet genoemd in het bestek, maar blijkbaar wel uitgevoerd in 1980: de restauratie van het torentje met carillon (1980, C. Th. Lohmann, SAB CLO 261502).

Een foto uit 1979 met de gereedgekomen ruwbouw van de uitbreiding aan de linkerzijde en de aanpassingen aan de achtergevel van het volume uit 1963 (WBA Ben Steffen, ST10880-25-1).

Foto uit 1980 met de achterzijde van de uitbreiding (WBA Ben Steffen, ST 11806-34).

Foto uit 1979 van de glasappliquées die in de opening van de verwijderde entree zijn geplaatst (WBA Ben Steffen, ST10881-32-1). Het derde paneel rechts is in 1986 toegevoegd.

De Oude Kerk als raadzaal 1985-1986

Na in de Tweede Wereldoorlog aanzienlijke schade te hebben opgelopen, werden tussen 1954 en 1957 de kerk en 1957 en 1961 de toren gerestaureerd. Al een decennium later besloot de steeds kleiner wordende Hervormde gemeente een nieuw kerkelijk centrum te bouwen. 'De Baai' werd op 15 februari 1970 geopend. Hiermee verloor de Oude Kerk zijn functie. Uiteindelijk werd de gemeente Etten-Leur in 1976 eigenaar van de kerk en de kosterswoning. Dit in het besef dat er opnieuw een forse restauratie nodig was. In twee fasen werd voor een bedrag van 470.000 gulden aan werkzaamheden uitgevoerd. Dit werd in 1982 afgerond. Uiteindelijk werd in 1985 besloten de kerk als raadzaal te gebruiken.¹²

Op 8 januari 1986 werd vergunning verleend om de benodigde wijzigen en ingrepen uit te voeren. De kerk werd van moderne installaties en inrichtingen voorzien, terwijl er een overdekte verbinding tussen het bouwdeel uit 1963 en de kerk werd aangebracht. Hiervoor werd ook het bouwdeel uit 1963 aangepast. Het ontwerp en de regie lagen in handen van de gemeentelijke dienst.

De kans om de kerk tot raadzaal her te bestemmen woog blijkbaar zwaarder dan de nog niet zo lang in gebruik zijnde raadzaal in de uitbreiding uit 1980. Daarbij was er weliswaar een overdekte verbinding met het gemeentehuis, maar de gang vormde natuurlijk geen heel natuurlijke verbinding. De inrichting van de kerk valt buiten het kader van dit onderzoek.

De verbinding tussen het raadhuis en de kerk op een foto uit 1991 (RCE L.M. Tangel 285818). De gang was opgebouwd uit stalen portalen met ruiten ertussen. Om de verbinding naar het kerkhof en de uitbreiding mogelijk te houden, waren er aan beide zijden dubbele deuren opgenomen.

¹² Inge Huisinga en Rien Wols, *De oude kerk te Etten. Van kerk tot raadzaal* (Zutphen, 1986), 39-43.

Foto uit 2004 van de sloop van de uitbreiding uit 1980 (WBA Thom van Amsterdam AM2004-00398).

Recente wijzigingen

Na de ingebruikname van de Oude Kerk als raadzaal volgde in 1990 de plaatsing van een aantal tijdelijke kantoren tussen de gang naar de raadzaal en de uitbreiding uit 1980.

De verlegging van de A58 en de daaruit volgende mogelijkheid het centrum grootschalig te herstructureren hadden voor het gemeentehuis grote gevolgen. In 2004 werd het stadskantoor in gebruik genomen dat een onderdeel van deze gebiedsontwikkeling vormde. Het was in antroposofische stijl ontworpen door Alberts & Van Huut.¹³ Na de oplevering werd de uitbreiding uit 1980 gesloopt en vervangen door een nieuw complex met onder meer een bioscoop. Hierbij werd er tegen het trappenhuis een toegang voor minder validen opgetrokken. De korte levensduur van 24 jaar was blijkbaar geen doorslaggevend argument om de sloop te verhinderen. Rond deze tijd is waarschijnlijk het bouwdeel uit 1963 ook van nieuwe systeemwanden en installaties voorzien. In 2014 werd de Oude Kerk bestemd tot 'Van Gogh kerk'. In de jaren daarna werd de kerk voor de raadsvergaderingen tijdelijk ingericht. Met de verkoop van de kerk in 2023 kwam deze functie te vervallen en werd het stadskantoor de nieuwe vergaderlocatie.¹⁴

In 2023 werd er besloten alle gemeentelijke organen in het stadskantoor onder te brengen. De plannen om de aanpassingen hiervoor uit te voeren zijn geraamd op een bedrag van ruim vijf miljoen euro. Tegelijk werd besloten de Oude Kerk en het Oude Raadhuis af te stoten. Hiermee verwacht men 35.000 euro per jaar aan onderhoudslasten te besparen. Beide voornemens brengen voor- en tegenstanders in beweging.¹⁵

¹³ J. Vredenberg en C. van Wijk, *Gemeentehuizen in Nederland* (Utrecht, 2020), 231.

¹⁴ <https://ettenleur.stappen-shoppen.nl/locaties/van-gogh-kerk-56abb688f6bf5072258b474b>

¹⁵ <https://ettenleur.stappen-shoppen.nl/nieuws/een-behoorlijke-verbouwing-stadskantoor-etten-leur-64d4cca3e73bd0fdc90e7140>, <https://www.internetbode.nl/etten-leur/385187/heemkundekring-belangrijk-geschiedenis-schrijven-we-ieder-dag> en <https://www.bndestem.nl/etten-leur/discussie-over-1-5-miljoen-voor-ontvangsthal-met-raadzaal-in-etten-leur-beloofd-spannend-te-worden-ab51823d/>

Samenvattend

Het raadhuis van Etten heeft een lange historie. Tot de verbouwing van 1963 betrof het onderhoud en in pandige wijzigingen. Hierna volgden in snel tempo uitbreidingen en wijzigingen gedreven door zowel de sterke groei van Etten-Leur als de rol van het gemeentelijke bestuur. De grootschalige herontwikkeling van het centrum met het verleggen van het tracé van de A58 maakten eerst een nieuw stadskantoor mogelijk en uiteindelijk het verlaten van het raadhuis.

Los van verschillende kleine onderhoudsingrepen kent het raadhuis de volgende fasen:

- 1776: bouw van het raadhuis
- Circa 1830: vervangen van de kozijnen
- 1950: restauratie van het raadhuis
- 1963: verbouwing raadhuis en uitbreiding met volume aan de achterzijde
- 1976-1980: uitbreiding aan de achterzijde, in pandige modernisering
- 1986: in gebruik name van de Oude Kerk als raadzaal
- 2004: sloop uitbreiding 1980, nieuwe entree aan de achterzijde en in pandige modernisering

De Schonckzaal op begane grond van het volume 1963 na de verbouwing in 1979 (WBA Ben Steffen, ST10881-30).

4

Het ontwerp en de constructie

4.1 Het ontwerp

Het Oude raadhuis bestaat uit twee bouwdelen: direct aan de Markt het deel uit 1776 dat door Schonck werd ontworpen en hierachter een breder deel met een tussenlid als verbinding naar ontwerp van Koldewey uit 1963. Voor de verdere behandeling worden de bouwdelen met dit jaartal benoemd. Beide delen zijn meermaals verbouwd, waarbij het volume gelijk is gebleven en de interieurs sterk zijn gewijzigd. Hierbij is het van belang dat het bouwdeel uit 1776 authentiek voorkomt, maar dat het aan de achterzijde is ingekort. Dit gezegd hebbend is er dus een sterke discrepantie gegroeid tussen het ontwerp van volume en exterieur, die redelijk authentiek zijn, en het interieur, dat meermaals is gewijzigd en waarin ook de inmiddels alweer gesloopte uitbreiding uit 1980 een rol speelde.

Het raadhuis dat in 1776 naar ontwerp van Schonck werd gebouwd is van een redelijk eenvoudige architectuur. Het gaat om de Lodewijk XVI stijl, maar dan zonder ornamentiek. In deze periode werd er weer duidelijker teruggegrepen op het classicisme, wat zich in dit geval uit in de middenrisaliet die met een eenvoudig fronton wordt bekroond, de symmetrie en de geblokte hoekpilasters. Het half verzonken souterrain geeft het gebouw statuur en verheft het bestuur boven de dagelijkse drukte van de Markt. Het torentje en de twee schoorstenen op de hoeken van de nok zijn ook relevante onderdelen van de architectuur. De bouw van een nieuw raadhuis in deze tijd is behoorlijk zeldzaam.¹⁶

De risaliet en het trapbordes gaven direct aan waar de entree, hal en trappen lagen en dat de ruimtes aan beide zijden hiervan in gebruik waren als kamers. De meest representatieve lagen hierbij aan de voorzijde. De nadruk op voorgevel en de relatie met het interieur zijn sterk aangetast door de vele wijzigingen, waarbij de beslissing om de zijgevels maximaal te vullen met vensters een grote rol speelt.

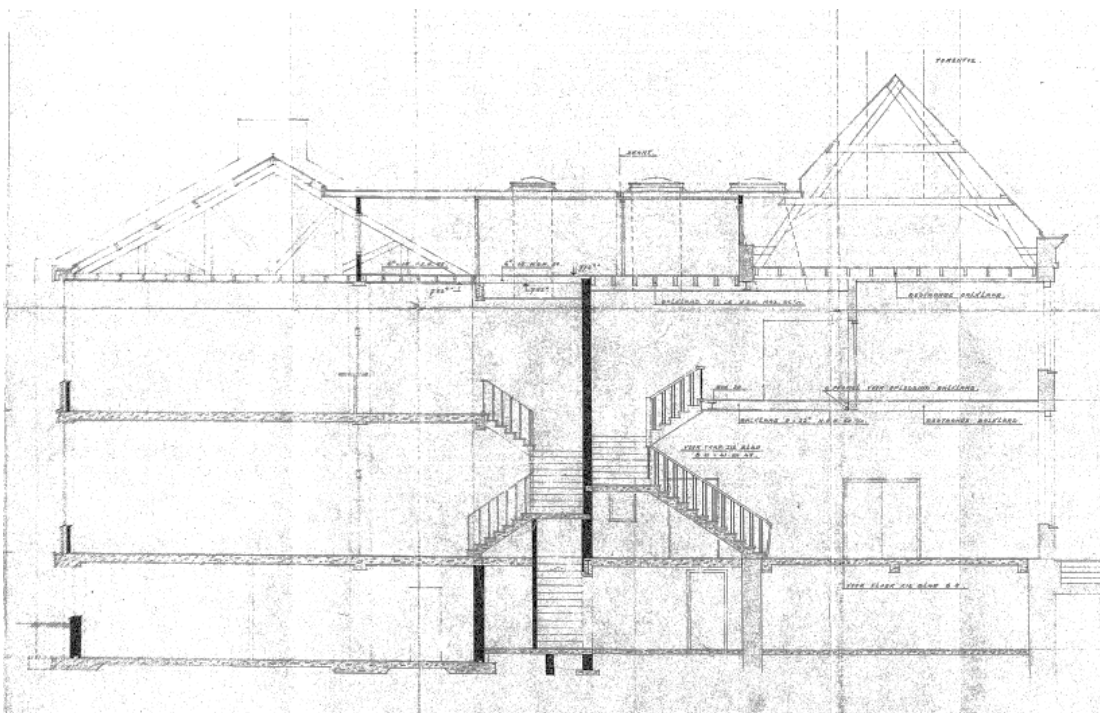
Het bouwdeel 1963 laat een heel ander ontwerp zien dan het bouwdeel uit 1776. Het rechthoekige volume werd ontworpen om ruimte te bieden aan de verschillende gemeentelijke diensten. Aan de voorzijde liep een gang met erachter de verschillende kantoorruimtes. De gang werd door kolommen geleed die het ritme van het exterieur volgden. In het tussenlid werden sanitair en trappen geplaatst. Het bouwdeel is in functionele stijl ontworpen, waar met name de betonstructuur en traveeindeling het duidelijkste aan refereren. De gevels van baksteen en het licht hellende zadeldak werden in de tweede helft van de 20ste eeuw vaker hiermee gecombineerd en passen goed in het oeuvre van Koldewey.¹⁷

Met de functionele architectuur onderscheidde het bouwdeel zich duidelijk van het bestaande volume. Dit kwam ook in het interieur naar voren, waar beide bouwdelen weliswaar verbonden waren, maar waar de scheiding tussen dagelijks bestuur in bouwdeel 1776 en ambtenarenapparaat in bouwdeel 1963 direct herkenbaar was. Met de verbouwing van 1980 werd deze scheiding opgeheven. Met de materialen van het interieur van het bouwdeel 1776 werd nog wel benadrukt dat dit het meest representatieve deel van het gemeentehuis was. De ruimtes zelf werden steeds meer inwisselbaar, iets dat met de wijzigingen uit 2004 verder werd ingevuld en dat aansluit bij de huidige ontwikkeling van multifunctionaliteit, waarin technieken en installaties van groter belang zijn dan

¹⁶ Vredenberg en Van Wijk, *Gemeentehuizen in Nederland*, 21 geven aan dat er tussen de 17de en 19de eeuw maar weinig raadhuisen werden gebouwd. Een korte inventarisatie aan de hand van hun overzicht geeft voor de 18de- eeuw nog geen tiental raadhuisen aan.

¹⁷ Ibidem, 23-26.

een vaste gebruiker. De verplaatsing van een groot deel van de gemeentelijke diensten naar het nieuwe stadskantoor heeft dit beeld versterkt.

De doorsnede van beide bouwdelen door de hal van het bouwdeel 1776 in de nieuwe situatie in 1963 (bouwdoossier). Rechts bouwdeel 1776, links bouwdeel 1963 met bijbehorend tussenlid. Beide bouwdelen hebben een kelder.

4.2 De fundatie en gevels

Het bouwdeel 1776 staat op de oorspronkelijke fundaties. Deze zijn niet zichtbaar. Gezien de stabiele bodem zal de fundatie bestaan uit het gebruikelijke versnijdende metselwerk. Vanwege de aanzienlijke hoogtes van de gevels zal de fundatie behoorlijk diep zijn aangebracht. De fundatie was tijdens het onderzoek nergens zichtbaar. In het bestek van het bouwdeel 1963 is opgenomen dat de vloeren van de kelders verlaagd worden tot het peil van de rijwieltelder in het tussenlid. De vloeren werden in gewapend beton nieuw aangebracht.

Het bouwdeel 1963 is deels gefundeerd op de kelders die aan de achterzijde van bouwdeel 1776 lagen. Het rechthoekige volume hierachter is gefundeerd op een plaat van gewapend betond die verzwaaard is met ribben ter plaatse van de gevels en de dragende binnenmuur die parallel aan de voorgevel loopt. De vloeren en wanden onder het maaiveld werden volgens het bestek met waterdicht beton uitgevoerd waarin cement een groter deel van de mortel vormde.

Het bouwdeel 1776 heeft gevels van bakstenen die anderhalf steens dik zijn en geen spouw hebben. Beide zijgevels zijn in 1963 met een halve steen beklampt. De breedte naast de voorgevel laat zien dat er een dunne spouw werd toegevoegd. De binnenwanden van de hal lijken deels nog uit oorspronkelijk halfsteens werk te bestaan. De verdere wanden zijn in 1963 met kalkzand- en porisostenen opgetrokken.

Bouwdeel 1963 heeft een draagconstructie van gewapend beton. De dragende kolommen en de vloeren zijn in het werk gestort. De korte kopgevels en de gevels van het tussenlid werden geheel in metselwerk opgetrokken met halfsteens werk aan de buitenzijden, een spouw en steens dik werk aan de binnenzijde in schoon metselwerk. Alle betonnen kolommen werden met metselwerk beklampt, hier was er geen spouw aangebracht.

Het plafond van de kelder aan de linkerzijde van bouwdeel 1776. Hier is boven het afgetimmerde plafond een grenen balk zichtbaar. Deze dateert van voor 1963. Gezien de ruwe vuren delen hierop is de betonvloer op de balklaag gestort en is deze waar mogelijk gehandhaafd. Aan de rechterzijde en bij de hal is er geen balklaag meer aanwezig; de betonvloer is in het zicht gelaten.

De kelder aan de rechterzijde van bouwdeel 1776. De begane grond vloer die het plafond vormt is in het zicht gelaten. Deze bestaat uit een betonvloer die met ribben is verzaamd en in het midden door een kolom wordt ondersteund.

De linkerkant van de kelder van bouwdeel 1963. De betonnen vloeren en de ommetselde kolommen zijn sinds 1963 niet gewijzigd. De kolommen geven de structuur van de gang aan die de ruimtes er rechts (achter) van ontsloot. Op de begane grond en de verdiepingen is het metselwerk in 1980 (of later) gepleisterd.

Links de rechter benedenhoek van de voorgevel van bouwdeel 1776. De kleur van de bekleding van de zijgevel wijkt licht af van de bakstenen van de voorgevel. Architectonisch is de aanwezigheid van de brede strook naast de pilaster nogal merkwaardig. Rechts de binnenhoek aan de rechterzijde in bouwdeel 1963. De structuur van gemetselde gevels met de smalle ommetselde muurdammen van de draagconstructie is hier goed zichtbaar.

4.3 De vloerconstructies

De begane grond vloer van bouwdeel 1776 is in 1963 in gewapend beton vernieuwd. Volgens tekeningen zijn de bestaande enkelvoudige balklagen hierboven (de verdiepingsvloer) gehandhaafd. Deze zijn nu niet zichtbaar. Voor het maken van doorbraken zijn er de nodige stalen balken ingebracht, net als voor de draagconstructie van het torentje. Hier is zichtbaar dat de vloer aanzienlijk is verhoogd en uit vuren delen bestaat. Gezien het gewijzigde pijl lijkt het onwaarschijnlijk dat de oorspronkelijke balklaag nog aanwezig is.

Bouwdeel 1963 heeft vloeren van gewapend beton die hierboven reeds benoemd zijn. Deze zijn ook nergens zichtbaar vanwege de afwerkingen. De kapverdieping heeft een houten balklaag die waarschijnlijk in 2004 bekleed is met osb-beplating. Hieronder zal isolatie zijn aangebracht.

De verhoogde vloer van de zolder van bouwdeel 1776. De schoren van de constructie van het torentje vallen weg in de vloer van vuren delen.

De afgeplate balklaag van de zolder van bouwdeel 1963 gezien naar de rechterzijde.

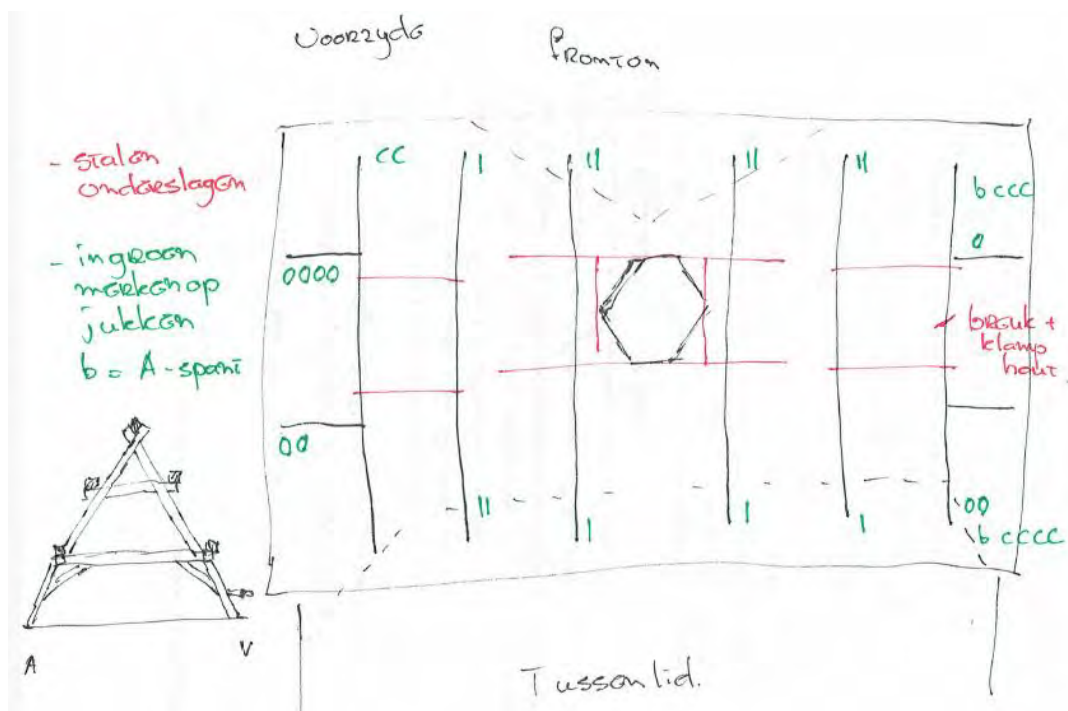
4.4 De kapconstructies

Bouwdeel 1776 heeft een schilddak dat aan de achterzijde deels is ingekort vanwege de aansluiting van het tussenlid uit 1963. De kapconstructie is grotendeels oorspronkelijk en bestaat uit zes jukken met hierop A-spanten. Aan beide korte zijden staan er twee halve jukken tegen de jukken. De jukken dragen wurmten, de A-spanten hebben op de trekbalen ook wurmten liggen. In de vork van de verbinding van de benen ligt een nokbalk.

Al het hout is van grenen. De jukken hebben een gebruikelijke opbouw van stijlen, dekbalken en korbelen, waarbij de verbindingen in de dekbalken met pen-en-gat zijn uitgevoerd en de andere met gesmede nagels. De verschillende onderdelen zijn vrijwel allemaal gemerkt met Romeinse cijfers die gehakt zijn en C en O merken die met een guts zijn aangebracht. De wurmten zijn naar de stijlen van windschoren voorzien die met gesmede nagels zijn vastgezet. Met half ingelaten blokkeels zijn de muurplaten aan de stijlen vastgezet. Op de wurmten staat verticaal beschot van brede grenen delen. Het is goed mogelijk dat dit oorspronkelijk is.

In het midden staat het torentje. Het derde en vierde juk zijn met schoren en een standvink verzwaaard omdat het torentje op de dekbalken van deze jukken stond. Waarschijnlijk droegen de standvinken af op de onderliggende balklaag, wellicht ondersteund door metselwerk. Deze constructie is in 1963 gewijzigd. Het torentje is geheel nieuw opgetrokken met hardhouten stijlen die de hoekkepers vormen. Deze zijn op stalen balken gesteld die dragen op de muren die in 1963 zijn geplaatst en ver naast de jukken staan. Ter plaatse van de doorsnijding van het dakvlak zijn de zijden met multiplex bekleed. Het torentje is in 1979 geheel vernieuwd in hardhout. Zowel de foto's als verschillende graffiti laten dit zien. De buitenzijde van het torentje is niet onderzocht.

In 1963 zijn er verschillende herstellingen en verbeteringen uitgevoerd. Hiervoor is het nodige ijzerwerk in de vorm van stroppen aangebracht en is het juk aan de linkerzijde geheel beklampt. Gezien de stalen onderslagbalken waarop de restanten van de schoorstenen staan, zijn toen ook de rookkanalen verwijderd. Op een aantal plaatsen zijn er forse schades van insecten hersteld.

Schets van de kapconstructie van bouwdeel 1776 met hierin weergegeven de telmerken. De merken staan allemaal aan de linkerzijde. Het valt op dat men niet heeft doorgenummerd, maar telkens na nummer twee is gestopt. De twee jukken bij het torentje weken daarbij af vanwege de schoren en standvink die oorspronkelijke onderdelen zijn.

Links de stalen draagconstructie uit 1963 waarop het torentje staat. Op de voorgrond de betonnen onderslag die op de dragende muur is aangebracht. De schoren en standvink in het juk zijn oorspronkelijk (1776). Rechts de stapeling van juk en A-spant aan de zijde van de achtergevel.

Links de kapvoet aan de zijde van de voorgevel met blokkeel en aangepaste ondersteuning van de goot. Rechts het merk CC.

De nieuw ingebrachte ondersteuning van de schoorstenen die nodig was omdat de rookkanalen werden gesloopt. De stalen balken liggen op de trekbalk die met standvinken afdraagt naar de dekbalk.

Links de aanheling van het tussenlid op de kapconstructie. Hier zijn de muurplaat en borstwering verwijderd. Rechts zicht op de drie balken die op de dekbalk liggen en waar het torentje oorspronkelijk op stond.

Graffiti in het torentje 'Timmerfabriek Franken Breda dec 1979'. Dit komt overeen met de foto's waarop te zien is dat de geprefabriceerde toren wordt opgehesen. Het gebruik van tropisch hardhout in de restauratie was toen nog redelijk gebruikelijk.

Fraaie graffiti op de derde dekbalk: 'B. Stokman Jager. 18 10/20 37'. Op verschillende plaatsen is meer recente graffiti aanwezig.

Bouwdeel 1963 heeft twee kapconstructies. Het tussenlid heeft houten spanten die de balklagen van de schilden aan beide zijden en het platte dak ertussen dragen. Volgens het bestek liggen hier vuren delen op die als beschot en als drager van het bitumineuze dak dienen. Dit is nadien ongewijzigd, bij een aantal doorvoeren is dit zichtbaar.

Het rechthoekige volume heeft een licht hellend zadeldak dat gedragen wordt door acht houten vakwerkspanten. De spantbenen zijn hierbij dubbel uitgevoerd en de liggers, schoren en trekkers enkel. De verbindingen zijn uitgevoerd met bouten en moeren en er zijn extra klossen aangebracht om vervorming te voorkomen. Op de spantbenen liggen in beide dakvlakken zes gordingen en er is een nokgording. Al het hout betreft ruw vuren. De constructie is voor de bouwtijd gebruikelijk. Het trappenhuis aan de achterzijde heeft een dak van gewapend beton met opbouw voor de lift. De entree heeft waarschijnlijk een dak van stalen platen met isolatie erop.

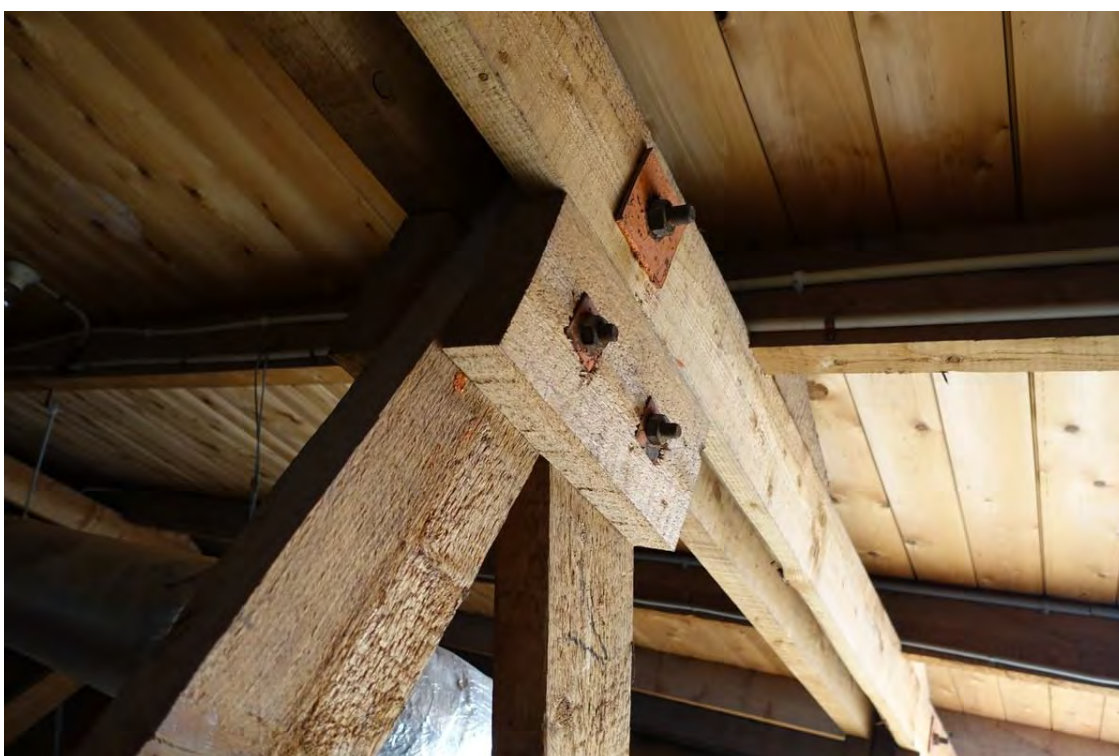
De kap van het tussenlid uit 1963. De spanten zijn in de wanden opgenomen en de kap is verder geheel beschoten zodat de balklagen en het beschot niet zichtbaar zijn.

Het dakvlak aan de achterzijde met de kapvoet en het beschot op de gordingen.

De overgang van het rechthoekige volume naar het tussenlid. De gemetselde binnenwand draagt op de kolommen die de gang vormen.

De constructie van de vakwerkspanten met dubbele spantbenen en enkele schoren en trekkers. De klossen fixeren de verbinding en dragen de kracht meer evenredig af.

De daken van het trappenhuis (rechts) uit 1980 en de entree (links) uit 2004. Het hoge deel geheel rechts betreft de machinekamer van de lift. Links daarvan ligt het dak boven de trappen. De donkere geveldelen betreffen de nieuwbouw uit 2004. Op de achtergrond de Oude Kerk.

5

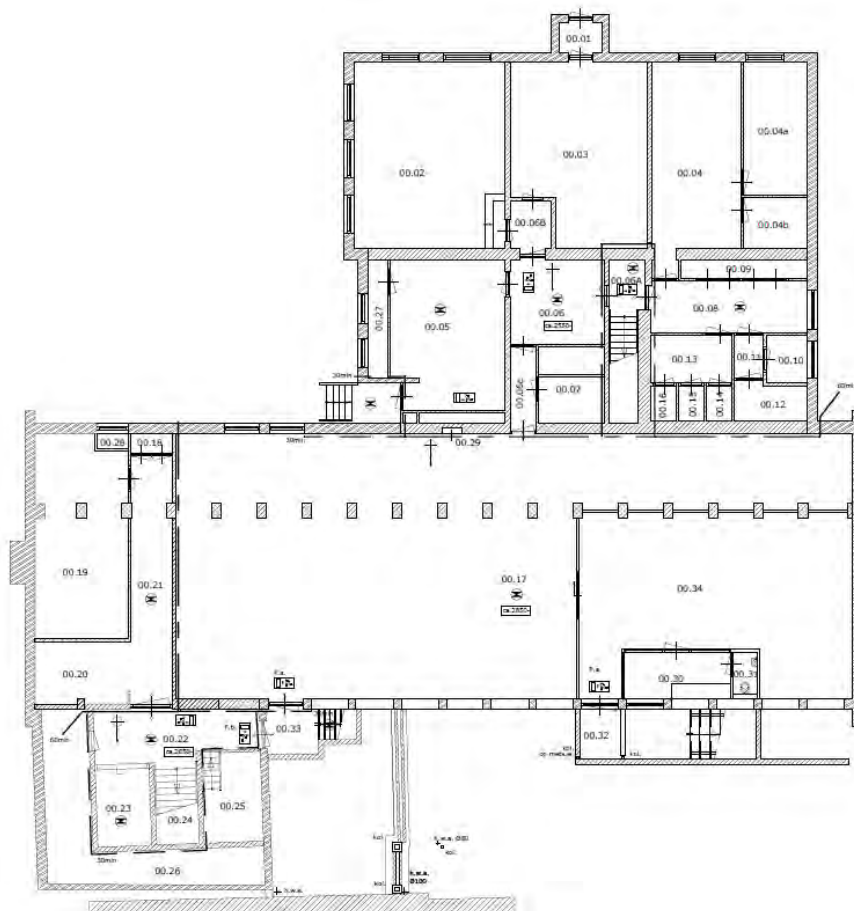
Het interieur

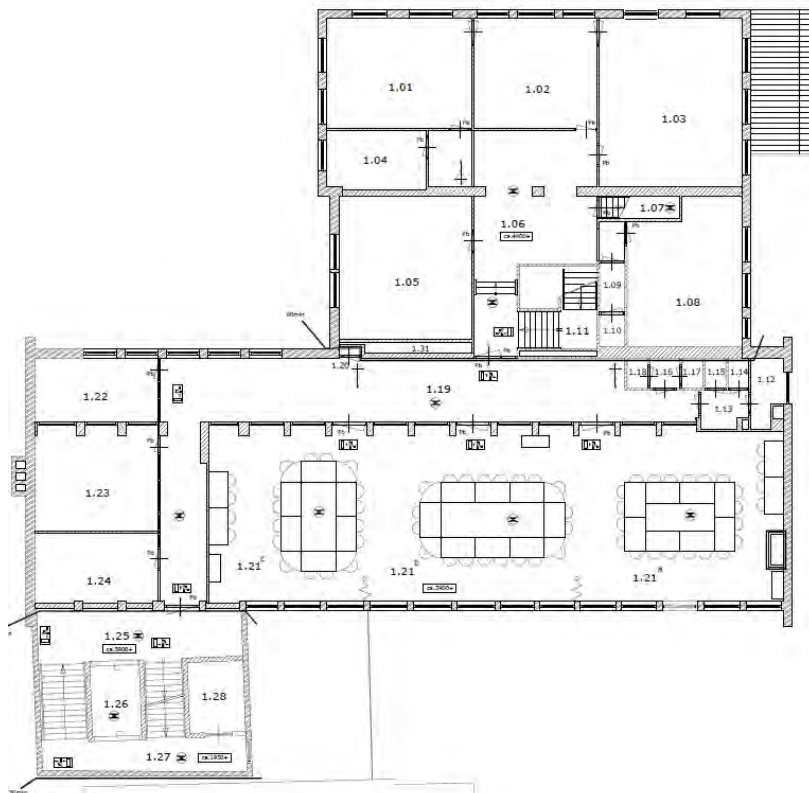
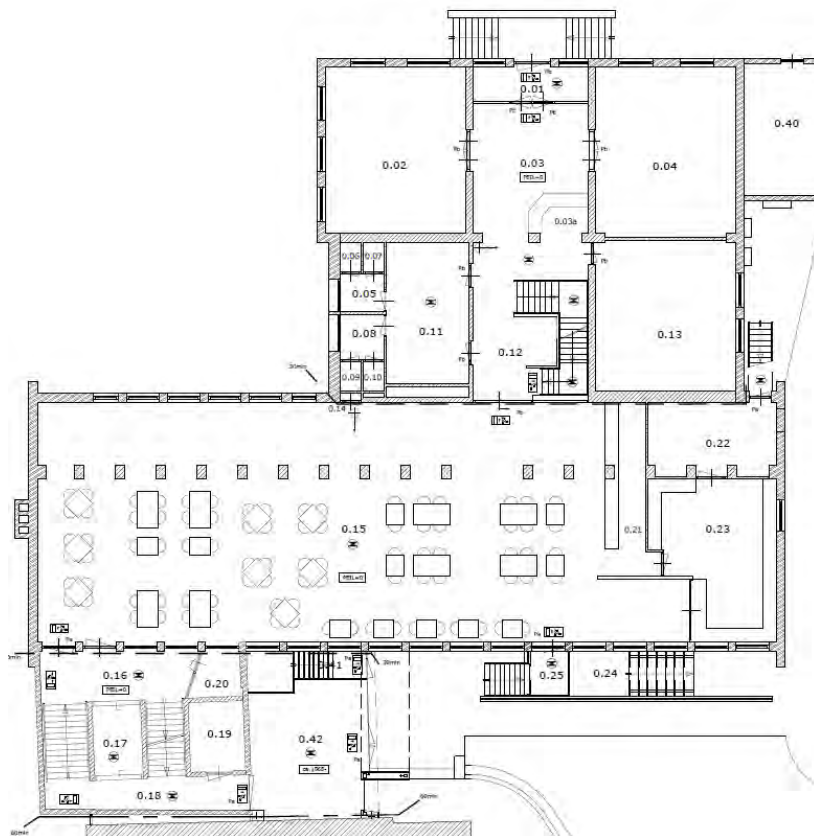
5.1 De interieurindeling

De interieurindeling is als gevolg van de verbouwingen van 1963, 1980 en 2004 weinig oorspronkelijk meer. In bouwdeel 1776 is de indeling aan de hand van de entree in de middenrisaliet nog wel aanwezig. In 1980 werd het huidige trappenhuis in het tussenlid geplaatst dat de twee uit 1963 verving. Ook werd het trappenhuis met lift aan de achterzijde als deel van de uitbreiding gebouwd. Dit werd in 2004 niet gesloopt en werd uitgebreid om onder meer als toegang voor minder-validen te functioneren. In het tussenlid zijn de sanitaire voorzieningen geplaatst met een kleine uitbreiding op de verdieping van bouwdeel 1963.

De indeling en de functies van het tussenlid en bouwdeel 1776 dateren voor het grootste deel uit 1980 deels met latere afwerkingen. Bouwdeel 1963 heeft een indeling die grotendeels uit 2004 dateert en die bestaat uit systeemwanden en schuifwanden. Alleen de keuken op de begane grond dateert uit 1980.

Gezien het grote aantal ruimtes en de afwerkingen en indelingen van vrij recente datum, worden deze niet per stuk of per bouwlaag behandeld, maar aan de hand van de karakteristieke elementen. De breed voorkomende zaken worden hierna aan de hand van de foto's verder verduidelijkt. Hieronder eerst de plattegronden van kelder, begane grond en verdieping om een goed beeld van de indeling te krijgen.

De plattegronden van respectievelijk kelder, begane grond en eerste verdieping. De bouwlagen worden door twee trappenhuisen ontsloten.

5.2 De interieurelementen

5.2.1 De trappen

In het raadhuis zijn twee trappenhuizen aanwezig. In het tussenlid is in 1980 een trap geplaatst die van de begane grond naar de verdieping loopt. Eronder is de ontsluiting naar de kelder. De trap is royaal van afmetingen. Als materiaal is eikenhout toegepast. Dit is licht bewerkt zonder dat er voor een historische stijl is gekozen. De trap heeft twee bordessen.

De trap naar de kelder is van beton en bekleed met hardsteen.

De zolder is toegankelijke via een trap op het linkerdeel van de verdieping. Hiervoor is een portaal met een deur geplaatst, zodat deze trap niet zichtbaar is en kan worden afgesloten.

Achter bouwdeel 1963 staat een restant van de uitbreiding van 1980 met een trappenhuis van gewapend beton. In het oog van de trap is een lift geplaatst, een gebruikelijk ontwerp. De trap en de bordessen in de hoeken zijn afgewerkt met tegels van Muschelkalk.

5.2.2 De stookplaatsen

In het raadhuis zijn geen historische stookplaatsen meer aanwezig. Ook alle rookkanalen zijn weggebroken. In de kelder van bouwdeel 1776 is de verwarmingsinstallatie aanwezig. In de kelder van het tussenlid is de stalen branddeur van de stookruimte uit 1963 nog aanwezig.

Op de zolder van het tussenlid en het volume erachter staan verschillende moderne installaties voor klimaatbeheersing opgesteld.

De trap in het tussenlid uit 1980. De trap heeft twee bordessen en is geheel in eiken uitgevoerd. Eronder de trap naar de kelder die na drie treden ook een bordes heeft. Bij de aanvang is een forse bloktrede geplaatst.

Links de onderzijde van de trap. De bloktrede heeft een wat merkwaardige opbouw met een basis van hardsteen en een overstekende eiken trede. De balusters en leuning zijn vrij fors gedimensioneerd en van een eenvoudig bandprofiel voorzien. Rechts de trap naar de kelder van onderaf.

Twee delen van het trappenhuis uit 1980 aan de achterzijde van bouwdeel 1963. De bekleding met stroken Muschelkalksteen is oorspronkelijk. De plafonds zijn in 2004 vernieuwd.

Links de trap naar de zolder van het tussenlid. Hiervandaan zijn beide kappen toegankelijk. De trap is sinds 1963 ongewijzigd. Rechts de verwarmingsruimte uit 1963 in de kelder. De stalen deur moest het overslaan van vuur in geval van brand voorkomen.

De twee ruimtes die direct aan de hal grenzen hebben eiken paneeldeuren met een omlijsting in de vorm van een eenvoudig hoofdstel. Links vanuit de ruimte en rechts vanuit de hal.

5.2.3 Binnendeuren

De meeste binnendeuren zijn van recente datum. In bouwdeel 1776 zijn in 1980 de twee dubbele deuren die aan de hal liggen vernieuwd in eiken. De deuren zijn van een blank eiken omlijsting voorzien. De stijl is gelijk aan die van de trap. Er is direct zichtbaar dat het om moderne materialen en vormen gaat.

In de kelder zijn links nog de toiletten uit 1963 aanwezig met de bijbehorende stompe deuren met beslag, kozijnen, lijstwerk en hardstenen dorpels en neuten.

Op de verdieping werden in 1980 volgens het bestek Brucoral deuren geplaatst. Gezien de platte schroeven in de messing scharnieren zijn deze al snel (of direct) gewijzigd in deuren met twee geboste panelen.

In bouwdeel 1963 zijn alleen op de zolder nog oorspronkelijke stompe deuren aanwezig. De verdere deuren zijn allemaal 21-eeuws.

5.2.4 Keukens en sanitair

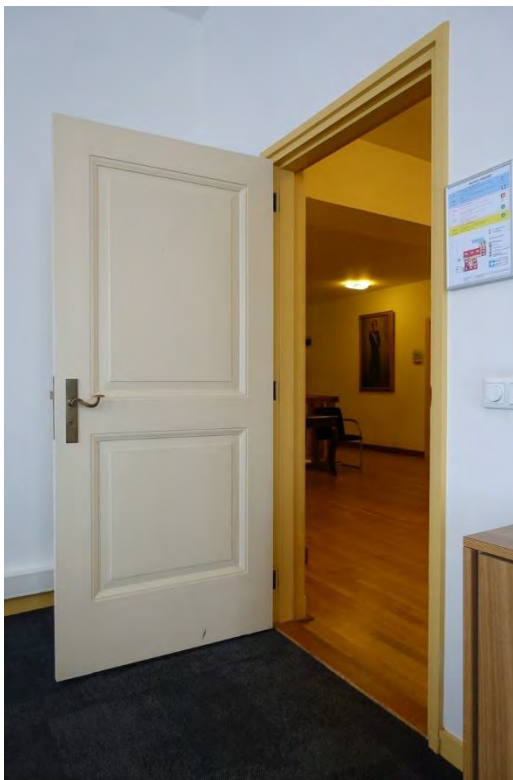
In bouwdeel 1963 is op de begane grond aan de linkerkant een moderne horecakeuken aanwezig. De afwerkingen van wanden en vloer is in 1980 aangebracht.

Er zijn verder geen keukens aanwezig.

Er zijn verschillende groepen sanitair aanwezig. Deze zijn in het tussenlid geplaatst. De afwerkingen van vloeren en wanden dateren uit 1980, alleen de groep in de kelder heeft de afwerkingen uit 1963 behouden. Op de verdieping is de toiletgroep na 1980 aangepast en deels in de gang van het achterste volume geplaatst. In het trappenhuis aan de achterzijde is een mindervaliden toilet aanwezig dat niet meer in gebruik is. Alle stortbakken en toiletpotten zijn op verschillende momenten gemoderniseerd.

De toiletgroep in de kelder heeft de oorspronkelijke deuren, vloeren en betegeling uit 1963 behouden.

De deuren op de verdieping van bouwdeel 1776. De scharnieren van messing en schroeven met platte koppen duiden op een plaatsing in 1980. De scharnieren zijn gelijk aan die op de begane grond. Rechts het aanzicht van de deur. Deze deuren hebben net als op de begane grond twee panelen.

Links de moderne doorgang met een aluminium pui naar het trappenhuis in de uitbreiding. De pui is in 2004 geplaatst. Rechts één van de deuren uit 1963 op de zolder van het tussenlid.

Links de deuren van de toiletgroep op de begane grond en rechts één van de toiletten. De afwerking van vloeren en wanden is uitgevoerd zoals in het bestek uit 1978 genoemd. De Brucoral deuren met harde afwerklagen hangen in stalen kozijnen.

Links één van de toiletten in de kelder met de afwerkingen uit 1963. Rechts één van de toiletten op de verdieping met na 1980 vernieuwde afwerkingen.

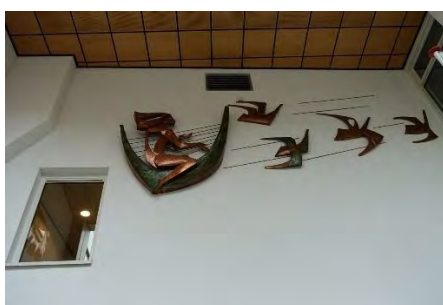
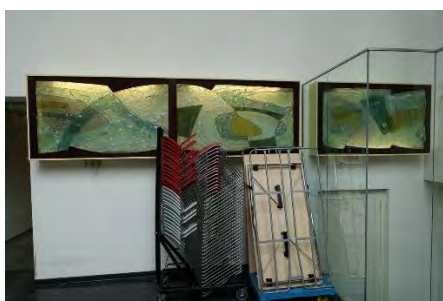
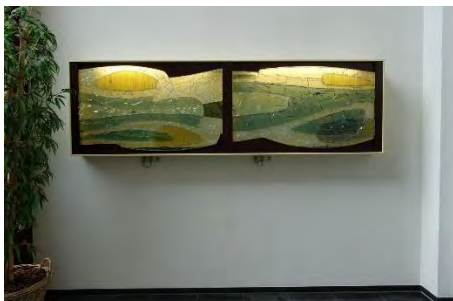

De keuken gezien naar de voorgevel. De betegeling van vloer en wanden is zoals genoemd en getekend in 1978. De inrichting is van recente datum, net als het plafond.

5.2.5 Kunst en instrument

In de voormalige raadzaal in bouwdeel 1776 hangt de kaart met de vrijheid van Etten uit 1677. In de entree uit 2004 zijn aan de gevel verschillende kunstwerken die gemaakt zijn van glas en metaal geëxposeerd. Het werk in glas is van Jan van den Brink die ook het werk ter plaatse van de verwijderde entree vervaardigde. De werken zijn herplaatst.¹⁸

In de kelder van bouwdeel 1776 staat de beiaard waarmee het carillon dat in 1963 werd geschonken, kon worden bespeeld. Het is niet bekend of het carillon nog aanwezig is.

De verschillende kunstwerken in de entree uit 2004.

¹⁸ M.Conijn, *Jan van den Brink. Bevlogen kunstenaar 1919-1993* (Etten-Leur, 2022), 89 en 90. De glasappliqués zijn waarschijnlijk afkomstig uit het gesloopte Ignatiusziekenhuis, de koperreliëfs uit De Nobelaer.

De kaart uit 1677 met hierop afgebeeld de vrijheid van Etten. De afbakening van het grondgebied van de heerlijkheid is direct verbonden aan het bestuur dat in het raadhuis was gevestigd.

Links de beiaard waarmee het carillon kon worden bespeeld. De beiaard is volgens het merkplaatje al in 1944 vervaardigd door de bekende firma Eijsbouts. Blijkbaar is deze hergebruikt.

5.3 De interieurafwerkingen

5.3.1 Vloerafwerkingen

De meeste ruimtes hebben geen vloeren van bijzondere ouderdom of zeldzaamheid. Het meest opvallend is nog de vloer in de hal, die in een patroon is gelegd met hardstenen en wit marmeren tegels. Zoals reeds genoemd hebben enkele sanitaire ruimtes nog de oorspronkelijke vloerafwerkingen. In bouwdeel 1963 en het trappenhuis zijn deels de vloeren van Muschelkalksteen uit 1980 nog aanwezig.

5.3.2 Muur- en wandafwerkingen

Vrijwel alle wanden zijn gestuct en gesausd. In bouwdeel 1776 is het stucwerk op de begane grond met grof getrokken banen uitgevoerd, waarschijnlijk een afwerking uit 1980.

Bouwdeel 1963 is grotendeels ingedeeld met 21ste-eeuwse systeemwanden. Op de verdieping is er één grote ruimte die met schuifwanden kan worden opgesplitst.

5.3.3 Plafonds

In bouwdeel 1776 zijn de plafonds allemaal gestuct. In de kelder en op de verdieping lijkt het te gaan om werk uit 1963 dat op rasterwerk van ijzeren staven en steengaas is aangebracht. Op de begane grond lijkt dit grotendeels uit de fase van 1980 te dateren en zijn er eenvoudige lijsten tegen de vlakke plafonds aangebracht.

In bouwdeel 1963 zijn de plafonds meermaals vervangen. Er zijn nu systeemplafonds aanwezig die waarschijnlijk in 2004 zijn aangebracht. Of daarboven oudere afwerkingen aanwezig zijn is onbekend.

Links de hal aan de voet van de trap in de kelder in bouwdeel 1776. De afwerkingen uit 1963 zijn hier nog aanwezig. De deuren zijn in 2004 vernieuwd, net als de ruimte aan de rechterzijde. Rechts de gang in de kelder van bouwdeel 1776 aan de linkerzijde. Ook hier dateren de afwerkingen uit 1963. Aan de rechterzijde staat de verwarmingsinstallatie.

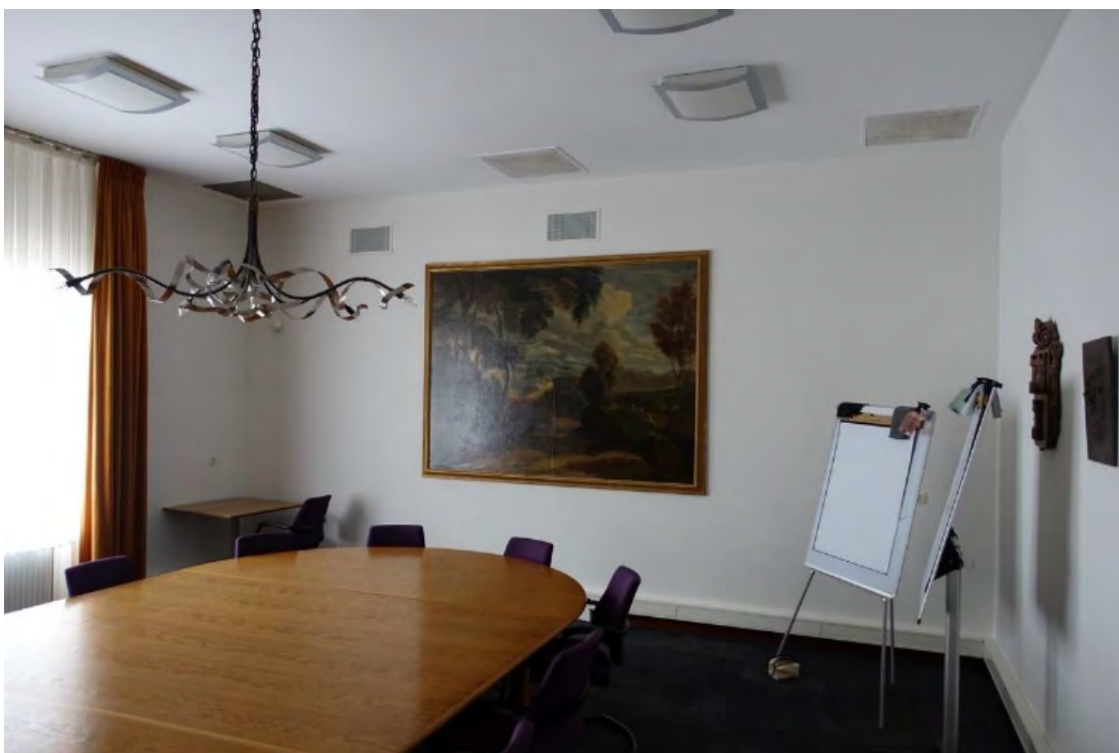
De hal gezien vanuit het tussenlid. De vloer van marmer en hardsteen bestrijkt beide ruimtes. In de binnenmuur zijn twee openingen gemaakt.

De ruimte voor de toiletgroep in het tussenlid, ook hier is de luxe vloer in gelijk patroon gelegd. Ondanks de vrij basale functie is er een eiken deur als toegang geplaatst. Dit met het oog op de symmetrie en gelijke afwerkingen in de hal.

De zaal in bouwdeel 1776 linksvoor op de begane grond. De afwerkingen zijn gelijk aan de rechterzijde. Op de vloer ligt stoffering.

De zaal in het tussenlid aan de linkerzijde op de begane grond. Ook hier gelijke vrij zakelijke afwerkingen aangevuld met een kabelgoot voor alle techniek.

De overloop op de verdieping van het tussenlid. De verhoudingen komen hier niet heel goed uit, mede vanwege het niveauverschil tussen de twee bouwdelen. De vloer van eiken parket is in 1980 aangebracht.

De zaal op de verdieping van bouwdeel 1776 aan de linkerzijde. De afwerkingen zijn gelijk aan die op de begane grond. De drie vensters aan de rechterzijde zijn in 1963 toegevoegd. Onder de stoffering is de eiken vloer nog aanwezig.

De kelder van bouwdeel 1963. Aan de linkerkant is er een deel afgescheiden waarin technische installaties staan. De vloer is van beton, de wanden gestuct en het plafond van gewapend beton is met houtwolcement platen bekleed. Deze dateren waarschijnlijk uit 1963, toen ze al veelvuldig werden toegepast.

De begane grond van bouwdeel 1963 gezien naar de keuken aan de linkerkant. De vloer dateert uit 1980. Het systeemplafond met installaties is in 2004 vernieuwd.

Links de gang aan de voorzijde van de begane grond en rechts van de verdieping van bouwdeel 1963. Links met de vloer van Muschelkalktegels, rechts met een laminaatvloer. De kolommen zijn rechts in de systeemwand opgenomen.

Eén van de ruimtes op de verdieping van bouwdeel 1963 met de afwerkingen uit 2004. Met schuifwanden kan de grote ruimte voor het trappenhuis in drieën worden gedeeld.

6

Het exterieur

De voorgevel uit 1776. De twee bouwlagen staan op de half verdiepte kelder. De middenrisaliet met fronton, geblokte hoekpilasters, de dubbele trap met bordes en het hoofdgestel van de entree geven het raadhuis een voorname uitstraling. De symmetrische indeling geeft een rustig beeld dat past bij het gezag dat bij het bestuur berustte.

6.1 Bouwdeel 1776 voorgevel

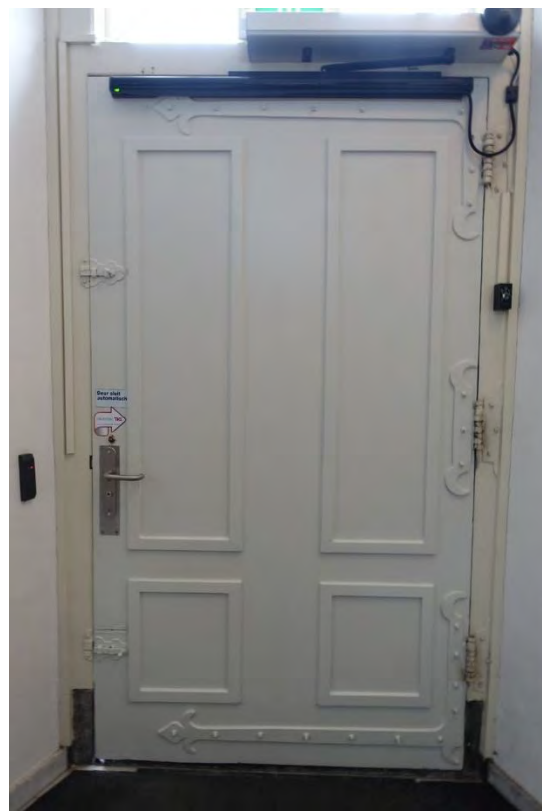
De voorgevel van het Oude Raadhuis heeft twee bouwlagen die op de half verdiepte kelder staan en worden afgedekt met een schilddak. De gevel heeft zeven traveeën. De middelste drie vormen een risaliet die met een houten fronton wordt bekroond. Op de begane grond staat de entree in de middelste travee. Deze is bereikbaar via een dubbele trap met bordes die tegen de gevels is geplaatst. De gevel is van eenvoudige ornamentiek voorzien in classicistische stijl. Het gaat hier om de hardstenen plint en bordestrap, de geblokte pilasters op de hoeken, de houten lijst aan de bovenzijde en het hoofdgestel rondom de entree. De classicistische vormgeving werd in de Lodewijk XVI stijl weer vaker toegepast. Meer flamboyante ornamentiek is niet toegepast. De gevel is opgetrokken met metselwerk in kruisverband. De bakstenen zijn handgevormd. Het metselwerk is vrijwel overal oorspronkelijk. Het snijvoegwerk is deels gerestaureerd. Terwijl de indeling van de gevel sinds de bouw ongewijzigd is met per travee per opening een venster danwel de entree, is de invulling van de openingen meermaals gewijzigd. De openingen voor de vensters hebben aan de onderzijde een hardstenen dorpel en aan de bovenzijde een strekse boog met getoogde onderzijde, dit werk is oorspronkelijk. De kozijnen zelf zijn waarschijnlijk net als de ramen rond 1830 vernieuwd. Bij alle kozijnen zijn er forse afgevoegde naden ten opzichte van het metselwerk, wat op vernieuwing in de bestaand openingen wijst. Het gebruik van eikenhout voor de ramen past goed in de 19de eeuw, net als de fijne profilering aan de binnenzijde. De bovenlichten in

de middenrisaliet zijn in 1950 aangepast. Het hoofdgestel van de entree kreeg ook rond 1830 de huidige vorm met twee gesneden consoles onder de kroonlijst. In 1950 heeft men gekozen om de spiegeldeur in te korten en het bovenlicht te vergoten, zodat dit weer op de hoogte van de wisseldorpel van de oorspronkelijke schuiframen kwam. Kleine discrepantie is wel dat de vensters uit circa 1830 een andere indeling hebben en hier de wisseldorpel hoger ligt.

De dubbele paneeldeuren zijn waarschijnlijk in circa 1830 aangebracht gezien de aansluiting op de indeling van de vensters uit die tijd. In 1963 is het beslag gerestaureerd; de deuren hangen in zware gehengen. Aan beide zijden van de risaliet is een grote lantaarn geplaatst, deze zijn op de historische foto's pas in 1945 aanwezig, de herkomst is onbekend.

De hardstenen plint is in 1963 voor een groot deel vernieuwd. De kelderlichten hebben de oorspronkelijk kozijnen, de ramen zijn in 1963 vernieuwd. Ook de trap is in 1963 fors gerestaureerd met een aanpassing van de leuning en balusters. De dubbele paneeldeuren onder het bordes zijn in 1963 vernieuwd.

De gevel wordt gesloten met een eenvoudige houten kroonlijst. In de middenrisaliet is hier in Romeinse cijfers het bouwjaar 1776 geschilderd. Het fronton op de risaliet is ook in hout uitgevoerd. In houtsnijwerk is het wapen van Etten aangebracht dat omlijst wordt door guirlandes.

De beide zijden van de spiegeldeur in de hoofdentree. De deur is in 1950 ingekort, daarvoor was er aan de bovenzijde een gelijk paneel als aan de onderzijde. De deur hangt in zware gehengen, deze zijn oorspronkelijk, het verdere beslag is van recente datum net als de automatische bediening. De naald in het midden wekt de indruk van een dubbele deur, deze schijnconstructie werd in de 19de eeuw veel toegepast.

De bovenzijde van het hoofdgestel van de entree. De consoles en de kroonlijst zijn rond 1830 geplaatst. Het bovenlicht is in 1950 aangebracht. De hoogte van het kalf wijkt geheel af van de die van de wisseldorpels van de vensters. Blijkbaar zag men in 1963 geen noodzaak om dit ongedaan te maken.

Het bordes met de toegang tot de kelder. De trap is ook vormgegeven met kleine pilasters. Dit werk is oorspronkelijk. De treden van de trap en het bordes zijn vernieuwd.

Het kelderlicht direct rechts van de trap. De hardstenen platen rond de kelderlichten lijken van jongere datum dan het werk van de plint, het is goed mogelijk dat de openingen zijn verkleind. Rechts de brievenbus die eerst is toegevoegd en later is dichtgezet.

De beide hoekpilasters met aan de buitenzijden de beklamping uit 1963. Aan de linkerszijde sloot de gevel aan op het brandspuithuisje. De beklamping heeft een steen die paarser is dan de meer roze oorspronkelijke baksteen.

De hardstenen dorpel links van de entree. De neuten onder de kozijnen zijn onderdeel van de dorpel. In het verleden werd dit vaak zo uitgevoerd, modern werk voert dit in twee delen uit. Het kozijn heeft een duivenjager profiel. Rechts de afgevoegde naad naar het metselwerk.

De binnenzijde van de een van de ramen. Een aantal ruitjes is recent vervangen, waarbij de afgebladderde verf zicht geeft op het eiken raamhout. Het fijne profiel past goed in de 19de eeuw. Een aantal ruiten is nog oorspronkelijk.

Links de linker zijgevel met het voormalige brandspuithuisje dat tot kapel is herbestemd. Dit neemt vrijwel de gehele begane grond in beslag. Rechts de rechter zijgevel, waar in 1963 vijf vensters en drie kelderlichten zijn toegevoegd. Een travee minder zou al een veel duidelijker onderscheid tussen voor- en zijgevel hebben gegeven.

6.2 Bouwdeel 1776 zijgevels

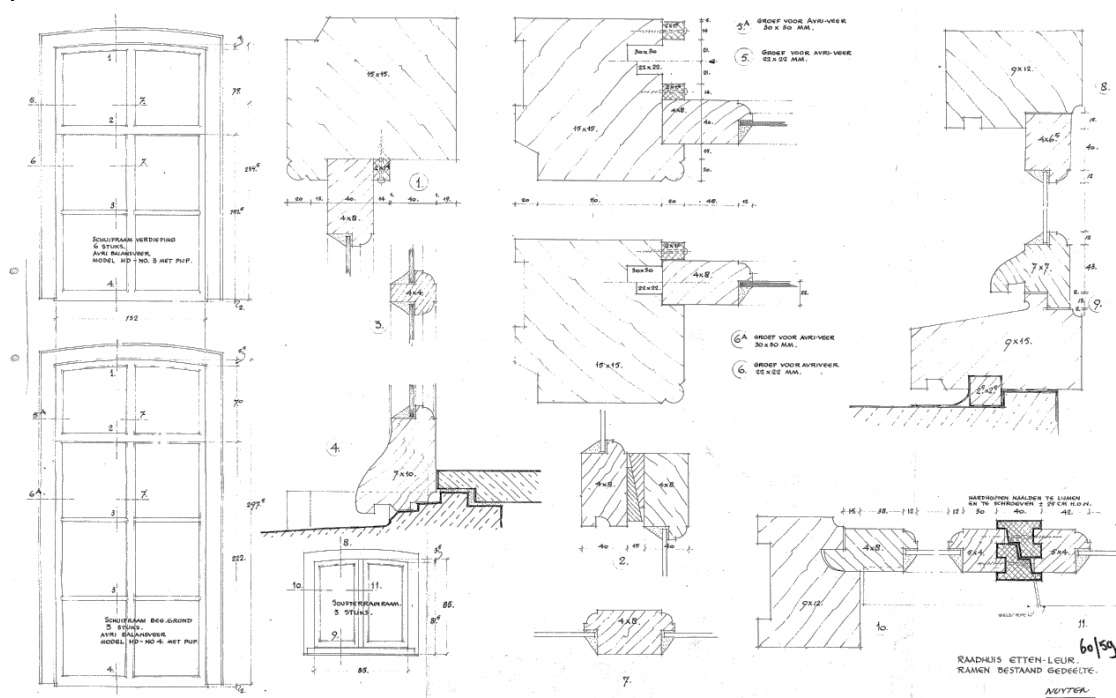
De beide zijgevels hebben net als de voorgevel twee bouwlagen die op de half verdiepte kelder staan en worden gesloten met het schilddak. De gevels hebben gelijke afmetingen, maar er is wel een duidelijk verschil tussen links en rechts. Bij de eerste is eerste bouwlaag gedeeld met het voormalige brandspuithuisje zodat deze hier geheel aan het zicht onttrokken is. De indeling in drie traveeën met per travee een venster is in 1963 geheel nieuw aangebracht.

De gevel is opgetrokken in metselwerk dat sterk lijkt op dat van de voorgevel, maar eveneens in 1963 nieuw is opgetrokken. De oorspronkelijke gevel is als het goed is hier nog achter aanwezig. De rechter zijgevel had voor 1963 één venster, maar dit is gezien de aantallen die in het bestek worden genoemd niet hergebruikt. Hier is aangegeven dat alle kozijnen in 'goed vuren hout, eerste soort' vervaardigd moeten worden. De detaillering dient gelijk aan de vensters in de voorgevel te zijn. Een aantal van de ramen is intussen reeds vervangen in hardhout. Zowel de openingen in de gevel als de kozijnen en ramen zijn inderdaad gelijk aan die in de voorgevel. De linker zijgevel heeft alleen drie vensters op de verdieping, de rechter op alle bouwlagen drie. De hardstenen plint waarmee de kelder is bekleed en de lijst die de gevel sluit zijn in 1963 nieuw vervaardigd, ook naar voorbeeld van de exemplaren zoals aanwezig bij de voorgevel.

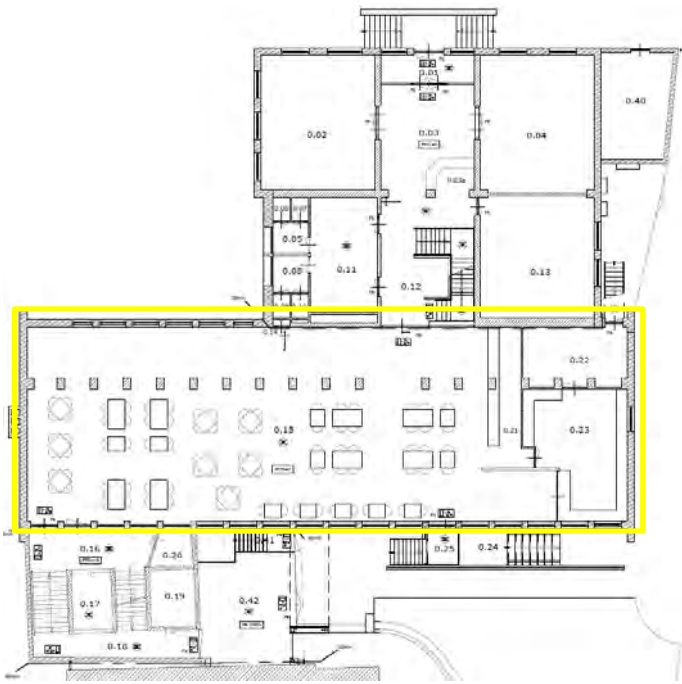
Het bouwdeel heeft vrijwel geen achtergevel, omdat hier in 1963 het tussenlid werd opgetrokken. Hiervoor liepen de zijgevels in hetzelfde vlak door. Aan de rechterzijde is er een kleine sprong, waarbij plint en lijst zijn doorgezet. Links is er een sprong ter dikte van de beklamping. De kroonlijst eindigt tegen de dakschilden van het tussenlid.

De beide overgangen van de zijgevels naar het tussenlid. Links de linkerkant met geheel links het tussenlid en rechts het voormalige brandspuithuisje. Hier is zichtbaar dat de beklamping later hiertegen is aangebracht. Rechts de rechter zijgevel. Omdat hier de ingang naar bouwdeel 1963 lag is aan de aansluiting meer aandacht besteed.

De tekening van de in 1963 nieuw te vervaardigen vensters voor de zijgevels (bouwdoossier). Links de aanzichten en daarnaast de verschillende details. Voor de schuiframen werden al Avri veren toegepast, wat redelijk vroeg is.

De plattegrond van de begane grond van het gemeentehuis (opdrachtgever). Geel omlijnd bouwdeel 1963. Erboven het tussenlid dat tegelijk werd opgetrokken. Eronder het trappenhuis en de entree. Aan de achterzijde is de verdeling in achttien traveeën nog zichtbaar.

6.3 Bouwdeel 1963

Het in 1963 toegevoegde bouwdeel wordt aan de voor- en achterzijde deels aan het zicht onttrokken. Aan de voorzijde door het tussenlid dat de verbinding met bouwdeel 1776 vormt, aan de achterzijde door het trappenhuis uit 1980 en de daar in 2004 tegen geplaatste entree. Voor de beschrijving wordt de opbouw van het gemeentehuis gevolgd met als gevolg

dat na de voorgevel het tussenlid volgt, daarna de zijgevels en tot slot de achtergevel. Hierna volgen het trappenhuis en de entree.

Het bouwdeel heeft ook twee bouwlagen die op een half verdiepte kelder staan. Een flauw hellend zadeldak sluit het volume. De gevels zijn opgetrokken in metselwerk met grijs-gele bakstenen in een wild verband. De voegen zijn platvol en volgens het bestek 'ruig' afgewerkt. Ze zijn inderdaad niet glad afgestreeken. In het metselwerk zijn betonnen banden met een gewassen grind afwerking opgenomen. Dit past goed bij de functionele architectuur.

De bouwlagen worden horizontaal geleed door prefab betonnen banden. Op de begane grond en onder de kap liggen deze in het vlak van de gevel, op de verdieping zijn deze iets terugliggend geplaatst, zodat de verticale geleiding meer nadruk krijgt. De gevel van de kelder is ook iets terugliggend geplaatst.

Het bouwdeel bestaat uit achttien traveeën tussen twee korte zijgevels. Deze structuur is door de verschillende belendende delen niet overal direct herkenbaar. Aan de voorzijde zijn er zeven traveeën naast het tussenlid. De buitenste traveeën zijn gevuld met metselwerk. Daartussen zijn de traveeën net als bij bouwdeel 1776 op elke bouwlaag van een venster voorzien. De kozijnen zijn van hardhout en zijn in 1980 nieuw geplaatst, net als de dubbele beglazing. Op de begane grond is er een vaste ruit, op de verdieping een vaste ruit met erboven een scharnierend bovenlicht. De kozijnen hebben aan de onder- en bovenzijde een betonnen gevelpaneel (Panelcraft aldus het bestek) dat in 1980 is vernieuwd en een grijze kleur heeft. Op de begane grond stond in de derde tot en met vijfde travee oorspronkelijk de entree. Deze is in 1980 dichtgezet. Dit is gedaan door drie grotere vensters te plaatsen waarvan de ruiten bestaan uit kunstwerken van glasappliqué. Deze zijn van de hand van Jan van den Brink. De twee aan de rechterzijde zijn in 1980 geplaatst, de derde in 1986. De ramen symboliseren de openheid van het bestuur.¹⁹

Het tussenlid links van de voorgevel heeft vier traveeën, waarvan de buitenste aan beide zijden blind zijn. De twee middelste traveeën hebben een gelijke invulling als de voorgevel ook uit 1980. Alleen de vensters op de begane grond kijken af en hebben ook een scharnierend bovenlicht. De rechter travee heeft op het niveau van de kelder een trap met hellingbaan die toegang geeft tot de kelder. De gevel van het tussenlid aan de linkerzijde heeft is opgetrokken in gelijk metselwerk als de voorgevel. Er is geen vaste traveeindeling. Op de begane grond staan er twee vensters gescheiden

¹⁹ Ibidem, 78-79.

door een smalle muurdam. De vensters hebben een vaste ruit met erboven een scharnierend bovenlicht. Hierboven is er een blind paneel geplaatst, omdat de oorspronkelijke vensters hoger waren. Op de verdieping staan drie kleinere vensters met een vast ruit. Links van het tussenlid is er nog een travee van de voorgevel. Op de begane grond is er een deur met ervoor een stalen trap. Deur en kozijn zijn in 1980 vernieuwd. Verder is de travee blind.

De voorgevel van bouwdeel 1963. Het metselwerk en de structuur dateren uit 1963, de vensters zijn in 1980 vernieuwd. Toen zijn ook de glasappliqués geplaatst op de plaats van de entree.

De drie glasappliqués. Beide muurdammen laten zien dat het metselwerk in 1980 is aangeheeld.

Links een detail van de onderzijde van een venster. De dikke kitnaad is in 1980 aangebracht toen het kozijn en betonpaneel werden vernieuwd. De betonnen band eronder met erin aangebracht een lekgoot stamt uit 1963. Rechts de gevel van het tussenlid. Ook hier zijn de kozijnen en panelen vernieuwd.

De toegang tot de kelder. Deze behoort tot de oorspronkelijke opzet.

Links de linkerzijde van het tussenlid. De vensters op de begane grond behoorden tot de raadzaal die hier in 1963 werd gesitueerd. Rechts de deur in de laatste travee van de voorgevel.

De rechter zijgevel is op de begane grond geheel ingebouwd. Op de verdieping zijn er twee vensters. Door het hart van de gevel loopt een schoorsteen die niet meer gebruikt wordt. De tuitgevel wordt gesloten met een rollaag. Rechts de blinde gevel van het trappenhuis uit 1980.

De linker zijgevel is van gelijke vorm als de rechter, alleen de schoorsteen ontbreekt. De gevel is geheel blind. Waarschijnlijk in 2014 is de grote collage aangebracht van verschillende zaken die met het verblijf van Vincent van Gogh in Etten hebben te maken.

De achtergevel heeft een gelijke opzet als de voorgevel. Aan de linkerzijde staan het trappenhuis uit 1980 en de entree uit 2004. Hierdoor liggen er nog tien traveeën vrij. Door de glazen pui van de entree zijn er nog drie zichtbaar, het trappenhuis neemt er vijf in beslag. De horizontale geleiding van de gevel met prefab betonnen banden met gewassen grind afwerking is gelijk aan die van de voorgevel. Ook hier zijn alle kozijnen in 1980 in hardhout vernieuwd. De gewassen grind panelen onder de kozijnen zijn in 1980 niet vervangen. De kozijnen hebben alle een vaste ruit met erboven een scharnierend bovenlicht. Een paneel vult het restant van de gevelopening.

Een nadere blik laat zien dat er verschillende aanpassingen zijn gedaan. In de derde en vierde

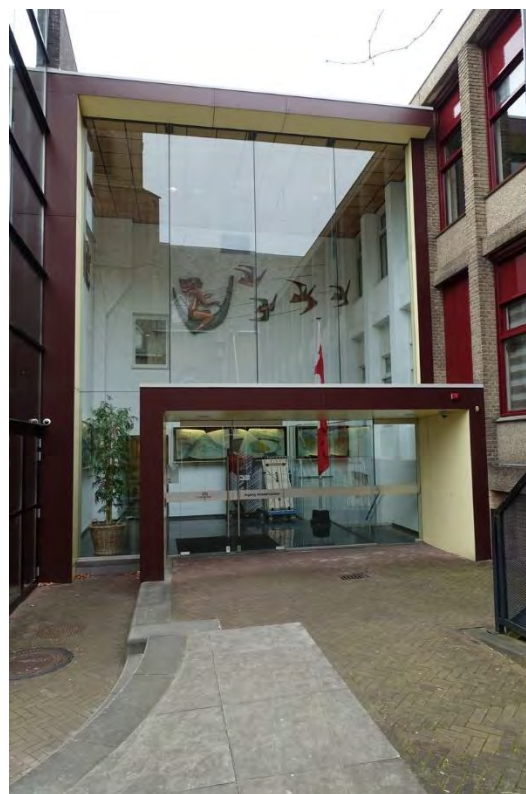
travee sloot de gang naar de Oude Kerk aan. Na de sloop zijn de kozijnen op de begane grond tot op de vloer doorgezet. In de zesde travee is in 1980 een deur toegevoegd waarvoor het betonpaneel werd verwijderd. Tot slot is in 2004 in de vijfde travee een toegang tot de kelder aangebracht.

Het vrijstaande deel van de achtergevel met links de bioscoop uit 2004.

De begane grond met links de in 1980 toegevoegde deur. In de derde en vierde travee de plaats waar de gang naar de Oude Kerk aansloot op het bouwdeel. De twee muurdammen zijn in een meer gele steen opgetrokken na de sloop van de gang. Voor de gevel de toegang tot de kelder.

Links de toegang tot de kelder met aan de rechterzijde het aangeheelde metselwerk na de sloop van de gang. Rechts de gevel van de entree. De gevel is vrijwel geheel van glas met op de begane grond een portaal. De afwerking hiervan en van de luifel is van trespas.

6.4 De daken

Het schilddak van bouwdeel 1776 is gedekt met gesmoorde Oude Holle pannen. Deze lijken machinaal vervaardigd te zijn en zijn waarschijnlijk aan het begin van de 20ste eeuw vernieuwd. De kepers en de nok zijn met lood gedekt. De schoorstenen op de twee hoeken zijn in 1963 nieuw opgetrokken met de aanwezige bakstenen. Het torentje in het midden is niet onderzocht, dit is in 1980 geheel vernieuwd.

Het zadeldak van bouwdeel 1963 is gedekt met OVH in een donkere kleurmenging. De schilden hebben gelijke pannen. Op de nok liggen vorsten. De pannen zijn oorspronkelijk.

Links het dakschild van het tussenlid gezien vanuit een dakraam. Daarvoor het dak van bouwdeel 1776 met op de hoek van de nok een schoorsteen.

Het achterste dakvlak van bouwdeel 1963 gezien vanuit een dakraam.

7

Waardering

Om een proces van planvorming, plantoetsing en vergunningverlening soepel te laten verlopen, is het van belang dat alle betrokken partijen hetzelfde verstaan onder monumentale waarden en hun gradaties, alsmede de door de bouwhistoricus gehanteerde toetsingscriteria. In hoofdstuk 1 wordt uitgebreid ingegaan op het belang van monumenten, de toetsingscriteria en de toe te kennen waarderingsgradaties. Het van groot belang is om hier nog eens op te merken dat een bouwhistorische verkenning een onderzoek op hoofdlijnen is. Dat houdt in dat de onderzoeker een vrij goed beeld heeft gekregen van de bouwgeschiedenis van het pand en van de meeste elementen wel helder heeft weten te krijgen in hoeverre die authentiek en zeldzaam zijn. Afgezien van de balklagen lijkt de kans gering dat er oudere afwerkingen achter de huidige aanwezig zijn. Ook is het van groot belang om er op te wijzen dat de waarderingskaart waarin de waardenstellingen zijn verbeeld, een zeer platte weergave is van de werkelijke situatie. De kaart kan niet op een goede manier worden gebruikt voor plantoetsing en planontwikkeling zonder de in de stellingen opgestelde argumentatie, nuanceringen en kanttekeningen daar integraal bij te betrekken. In de kaart is bijvoorbeeld niet goed onderscheid te maken tussen structuur, substantie, element en afwerking. In de toelichting is dat wel het geval.

7.1 Waardering

7.2.1 Algemene historische waarde

In de *Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de algemene historische waarde van een object inzicht moet worden verkregen in verbondenheid met maatschappelijke ontwikkelingen. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of in het gebouw één of meerdere maatschappelijke ontwikkelingen tot uitdrukking komen, en zo ja, in welke mate en hoedanigheid. Dit is geen eenvoudige opgave, mede omdat concrete definities van de gehanteerde begrippen ontbreken. In deze rapportage worden alleen die begrippen gedefinieerd waarover binnen de kaders van het onderzoek uitspraken mogelijk zijn.

Onder culturele ontwikkeling wordt in dit kader verstaan de ontwikkeling van veronderstellingen, opvattingen, waarden, normen en de materiële uitdrukking daarvan door een samenleving of een groep daarbinnen. De ontwikkeling van menselijke activiteit is op tastbare wijze tot uiting gebracht. De bouw van het raadhuis van Etten in 1776 laat goed zien hoe het bestuur van het dorp een centrale plaats in nam. Na de Catharinakerk en het kasteel was het raadhuis het grootste gebouw van het dorp en vormde het met de classicistische architectuur een tegenhanger van de geestelijke en adellijke macht. Met name de voorgevel straalt dit nog steeds uit. De indeling is dusdanig gewijzigd dat niet meer afleesbaar is hoe het bestuur was georganiseerd en welke idealen men daarbij nastreefde. De zeldzaamheid van het 18de-eeuwse bouwwerk is hoog. De uitbreiding uit 1963 laat zien dat het gemeentelijk bestuur een geheel andere rol had gekregen. De gemeente bleef groeien en er werd minder belang gehecht aan een statige uitstraling.

Onder sociaal-economische ontwikkeling wordt in deze rapportage gerekend de ontwikkeling die betrekking heeft op algemene welvaart/voortgang. Etten was eeuwenlang één van de meer welvarende plaatsen in de baronie van Breda en vormde een zelfstandige heerlijkheid. Ten tijde van de bouw lag het raadhuis direct naast de hallenkerk die deze welstand mede liet zien. Dat men aan het einde van de 18de eeuw, een periode die in het algemeen

economisch weinig rooskleurig was, een fors nieuw raadhuis kon realiseren, sluit aan bij de welstand van het dorp. De uitbreiding van het raadhuis in 1963 met een duidelijke groter volume en de algehele aanpassing van het bestaande raadhuis sluit aan bij de sterke ontwikkeling die Etten na het midden van de 20ste eeuw doormaakte.

Onder geestelijke ontwikkeling wordt in deze rapportage verstaan de ontwikkeling van het niet stoffelijke, in dit geval tot uiting gebracht in het materiële; het complex.

Hiervan is op basis van de bevindingen in deze rapportage geen sprake. De kapel die aan de linkerzijde tegen het raadhuis staat heeft geen noemenswaardige invloed gehad op de ontwikkeling. Het gebruik van de Oude Kerk als raadzaal is wel een relevante episode, maar hierbij waren er geen geestelijke zaken aan de orde.

De geografische ontwikkeling kan worden gedefinieerd als de betekenis die het gebied heeft voor de door de mens gecreëerde leefomgeving; de wijze waarop het natuurlandschap in cultuurlandschap werd getransformeerd en aan ontwikkelingen in gebruik werd aangepast, zowel in materiële als immateriële zin.

Het raadhuis is gelegen aan de Markt die tot de oudste structuur van Etten behoort. Het raadhuis is echter niet leidend geweest voor de vorming hiervan, maar volgend. De ontwikkelingen in de 20ste eeuw waarbij er verschillende aanpassingen aan de belendende bebouwingen werden gedaan om het raadhuis uit te kunnen breiden, werden wel allemaal bepaald door de aanwezigheid van het raadhuis. Hoewel een deel van deze uitbreidingen alweer ongedaan is gemaakt, is er nog wel een aantal sporen van aanwezig.

Onder bestuurlijke ontwikkeling wordt verstaan de ontwikkeling van zeggenschap over een maatschappelijk afgebakend gebied.

Het raadhuis is het ultieme symbool van het bestuur van het dorp. Het is nog direct als zodanig herkenbaar en bevindt zich al eeuwenlang op de huidige locatie. In het gebouw komt ook de expansie van het bestuur in omvang en aantal taken en de grootte van de gemeente naar voren. In dit kader is ook de kaart waarop de heerlijkheid Etten is weergegeven van grote waarde, omdat deze het gebied van het bestuur visualiseert en laat zien dat men hier al eeuwenlang een grote waarde aan hechte.

Onder (technische en) typologische ontwikkeling op maatschappelijk vlak wordt hier verstaan de ontwikkeling in grondvorm gerelateerd aan de mens/gebruiker (bijvoorbeeld sekse of status) of sociale gebeurtenissen.

Typologisch is het stadhuis een voorbeeld van een laat 18de-eeuw raadhuis van een groot dorp. Raadhuizen uit deze periode zijn zeer zeldzaam. Qua architectuur is het minder zeldzaam. De authenticiteit is door de ingrijpende wijzigingen in de 20ste eeuw aangetast. Dit betreft allereerst het interieur, maar ook de zijgevels. De uitbreiding uit 1963 is typologisch wel van waarde omdat deze afwijkt van de veelvuldige algehele nieuwbouw uit deze periode. Sloop van het bestaande raadhuis was niet aan de orde, wat leidde tot de keuze voor een uitbreiding. Deze is op zich zeldzaam. De authenticiteit is ook hier aangetast door wijzigingen, waarbij het interieur het grootste verlies leed.

7.2.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het gebouw als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationale betekenis is.
Het raadhuis is niet gelegen in een van rijkswege beschermd stads- of dorpsgezicht.

- Belang van het gebouw wegens de situering, verbondenheid met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk.

Het raadhuis is gelegen aan de Markt naast de Oude Kerk. Ook voor de bouw van het huidige raadhuis in 1776 was het dorpsbestuur op deze locatie gevestigd. Dit was de voornaamste plaats van het dorp, ook de Moeierboom onderstreept dit. De 20ste-eeuwse ontwikkelingen hebben de bebouwing aan de zuidzijde van de Markt aangetast, de beide lange zijden van de Markt hebben hun historische bebouwing voor een groot deel behouden.

De uitbreidingen van het raadhuis in 1963 en 1980 vonden op deze locatie plaats en zetten de continuïteit van het bestuur ter plaatse voort. Het gebruik van de Oude Kerk als raadzaal sloot hierbij aan. De recente bouw van het stadskantoor en de voorgenomen verplaatsing van de functies maken een einde aan de verbondenheid met de Markt en de ontwikkeling van het bestuur op deze plaats.

- Belang van het gebouw wegens de wijze van verkaveling / inrichting / voorzieningen.

De vele wijzigingen hebben tot aanzienlijke aanpassingen in de historische verkaveling geleid, zodat er geen sprake is van waarde op dit vlak. De historische situatie waarin het dwars geplaatste raadhuis ingeklemd stond tussen de belendende bebouwing ging in 1963 verloren. De ontwikkeling van de bebouwing aan de achterzijde heeft geen relatie meer met het raadhuis.

- Belang van het gebouw voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk.

De bouwmassa en het exterieur van het bouwdeel uit 1776 zijn zeer beeldbepalend voor de Markt en directe omgeving. Naast de zichtbaarheid was ook de architectuur van belang voor de uitstraling van het gebouw en voor het bestuur dat er in zetelde. De uitbreiding uit 1963 is minder zichtbaar en dominant. Wel is deze herkenbaar als een zelfstandig volume dat goed in de omgeving past. De in 2004 vernieuwde bebouwing aan deze zijde beperkt de zichtbaarheid.

- Het belang van het gebouw wegens de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen en/of wegen.

Van noemenswaardige groenvoorzieningen is geen sprake. Het raadhuis volgt de structuur van de Markt en is ook verbonden aan de percelen van de Oude Kerk en de wijzigingen die daarin plaats vonden. De waarde van deze infrastructuur rond kerk, toren en begraafplaats is wel van mindere waarde dan die van de Markt.

7.2.3 Architectonische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de architectonische waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan er hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het gebouw voor de geschiedenis van de architectuur en het oeuvre van de architect(en). Het raadhuis uit 1776 werd ontworpen door Philip Willem Schonck (1735-1807). Het heeft een eenvoudige classicistische architectuur die niet heel zeldzaam is. Het meest opvallend is in zekere zin het vrijwel ontbreken van ornamentiek, wat past bij de classicistische opleving in de Lodewijk XVI stijl. Schonck was in dienst van stadhouder Willem V waarvoor hij meerdere gebouwen ontwierp en verbouwde. Het raadhuis van Etten is geen hoogtepunt in zijn oeuvre. Als laat 18de-eeuws raadhuis is het gebouw wel behoorlijk zeldzaam; er werden in deze periode maar zelden raadhuizen gebouwd. De uitbreiding uit 1963 is naar ontwerp van H.M. Koldewey (1924-1988). Het functionele ontwerp met deels traditionele afwerking in baksteen past goed in de bouwtijd. Koldewey en zijn vader bouwden veel in een combinatie van betonwerk met een bekleding van baksteen. Zij verzorgden veel werken in Etten en omgeving van verschillende soorten gebouwen. Een deel hiervan is intussen reeds gesloopt. Koldewey zette het buro van zijn vader voort. De opdracht om de uitbreiding van het raadhuis te verzorgen was een eervolle en het gebouw vormt een belangrijk onderdeel in Koldeweys oeuvre. Als voorbeeld van een uitbreiding van een raadhuis, in plaats van nieuwbouw, heeft het op

architectonisch vlak een redelijke zeldzaamheid. Koldewey was ook verantwoordelijk voor het ontwerp van de verbouwing uit 1980, waarbij aan bouwdeel 1963 de nodige aanpassingen werden aangebracht. Hierbij bleef de kern van het oorspronkelijk ontwerp overeind.

- Belang vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteit van het ontwerp en de ornamentiek. Het ontwerp van Schonck is verzorgd en van goede kwaliteit. De authenticiteit van de voorgevel is hoog, die van de zijden en het interieur is sterk aangetast. Ornamentiek is zeer spaarzaam toegepast. Het functionele werk uit 1963 kenmerkt zich (mede) door de afwezigheid van ornamentiek. Het ontwerp van Koldewey is ook verzorgd en van goede kwaliteit. Dit werd door de latere verbouwingen bevestigd, omdat er aan de hoofdopzet maar beperkt aanpassingen nodig waren.

- Belang vanwege de interieurafwerking (in samenhang met het exterieur). Hoewel de interieurs van beide bouwdelen als één functioneel geheel werden ingedeeld, laat de verbouwing van 1980 toch zien dat de ruimtes in het bouwdeel 1776 en het tussenlid als meer representatief werden gezien. Het gebruik van eiken voor de forse trap en de deuren op de begane grond en de natuurstenen vloer, legt nog een verband met de historie van het raadhuis en de status die men daar aan toekende. De verschillende glasappliqué werken van Jan van den Brink (1919-1993) zijn van redelijke zeldzaamheid en leggen het verband met de lokale kunstgemeenschap. De verdere interieurafwerkingen hebben geen zeldzaamheid en ook geen specifieke relatie met gebruik en functie.

7.2.4 Bouwhistorische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de bouwhistorische waarden van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Het belang van het gebouw voor de geschiedenis van de bouwtechniek.

De gebruikte technieken zijn kenmerkend voor de bouwtijd van beide bouwdelen. Op dit vlak is er geen sprake van een bijzondere waarde.

- Het belang van het gebouw vanwege de historische gelaagdheid.

De uitbreiding uit 1963 is van grote waarde. Deze is van goede kwaliteit en is direct verbonden aan de ontwikkeling van de gemeente.

Beide bouwdelen hebben veelvuldig wijzigingen ondergaan. Voor bouwdeel 1776 zijn de rond 1830 gewijzigde vensters van groot belang. De aanpassingen van de zijgevels in 1963 tasten de authenticiteit behoorlijk aan, maar laten wel het veranderende gebruik zien en zijn van goede kwaliteit. De in 1980 aangebrachte interieurafwerkingen van de hal zijn ook van enige waarde als moderne uitdrukking van de functie van het raadhuis. Het gaat hierbij dus om de functie en minder om de materialen zelf.

De gelaagdheid van het bouwdeel 1963 is fragmentarischer met de sporen van de gang naar de Oude kerk en de verwijderde entree. Van de uitbreiding uit 1980 resteert nog het trappenhuis dat een gelijke afwerkingen heeft van het interieur. De entree uit 2004 is ook een duidelijke fase, maar van matige kwaliteit.

- Het belang van het gebouw wegens het materiaalgebruik.

De gebruikte materialen zijn kenmerkend voor de bouwtijd. De zeldzaamheid van enkele van de oorspronkelijke materialen is intussen behoorlijk hoog, dit betreft onder meer de kozijnen, deuren en ramen. Ook het gebruikte hout voor de kap is intussen zeldzaam, net als het metselwerk en het hardsteen.

7.2.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de waarden vanuit de gebruikshistorie van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Het belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een historische functie, gebruik of productie in het gebouw.

Deze waarde is beperkt. Het oudste bouwdeel heeft weliswaar nog een indeling rond de hal, maar de ruimtes laten geen herkenbare functies meer zien. In de uitbreiding uit 1963 is de structuur van een gang aan de voorzijde met (kantoor)ruimtes erachter nog herkenbaar. In het algemeen is uit de indeling en inrichting de functies van gemeentehuis maar moeilijk herkenbaar.

- Het belang vanwege een (historische) functie, gebruik of productie in het gebouw.

Het oudste bouwdeel vervult al bijna 250 jaar de functie van raadhuis. De waarde hiervan is zeer hoog. De uitbreiding uit 1963 laat duidelijk zien hoe het bestuur groeide en met name het ambtenarenapparaat een grotere rol ging spelen.

- Het belang van het gebouw als herinnering aan een historische gebeurtenis of prominente bewoner/gebruiker/opdrachtgever.

Hiervan is op basis van de bevindingen in deze rapportage geen sprake.

7.3 Waardestellingen

Hoge monumentale waarde

1. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan het volume van het raadhuis uit 1776. Het raadhuis is qua volume sinds de bouw niet noemenswaardig gewijzigd. Schonck ontwierp het met twee bouwlagen op een halfverdiepte kelder onder een schilddak en dit is nog steeds zo. Ook het trapbordes met dubbele trap behoort hier toe. Het raadhuis is prominent aan de Markt gelegen en laat daarmee het belang van het openbaar bestuur zien. Ook de classicistische architectuur onderstreept de status van het lokale bestuur. In de late 18de eeuw werden er zeer weinig raadhuisen gebouwd, wat het gebouw een landelijke zeldzaamheid geeft die overeenstemt met de rijksmonumentale status.

2. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan de vensters en de entree in de voorgevel. De vensters en de entree zijn rond 1830 vernieuwd, mogelijk zijn toen ook de kelderlichten aangepast. De schuiframen met kleine ruitjes werden vervangen door schuiframen met zes- en acht ruiten. Aan de afgevoegde naden rond de kozijnen is te zien dat deze geheel zijn vernieuwd. De zeldzaamheid hiervan is hoog en van waarde voor de gelaagdheid. Het is een kwalitatief waardevolle fase in de ontwikkeling van het pand. Dit komt ook naar voren in het gebruik van eikenhout voor de ramen. De authenticiteit van de entree is wel aanzienlijk aangetast door de verwijdering van de zwikken en de aanpassing van de deur en het bovenlicht. Het hoofdgestel behoort wel tot de hoge waarde omdat deze oorspronkelijk zijn, het bovenlicht is in 1950 geplaatst. De kelderlichten met diefijzers zijn toen ook vernieuwd, het raamhout is in 1963 vernieuwd en heeft minder waarde.

3. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan het metsel- en natuursteenwerk van de voorgevel. Het metselwerk is voor het grootste deel oorspronkelijk en bepaalt met de bogen, de middenrisaliet en de blokpilasters het aanzien van het raadhuis. Het natuursteenwerk is ook grotendeels oorspronkelijk en benadrukt de plint en daarmee de verheven situering van het raadhuis. Ook de hardstenen vensterdorpels hebben een hoge zeldzaamheid. In het onderste deel van de gevel zijn er voorts verschillende gebruikssporen van

aanplakbiljetten, brievenbussen en andere zaken aanwezig die van waarde zijn voor de gebruikshistorie. De zeldzaamheid van het geheel is hoog net als de authenticiteit.

4. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan de dubbele trap met bordes voor de entree. De trap behoort tot de oorspronkelijke opzet. Hoewel de leuning is aangepast en verschillende hardstenen delen zijn vernieuwd vanwege slijtage is de opzet ongewijzigd. De geblokte hardstenen pilasters onder het bordes sluiten aan bij de architectuur. De trap benadrukt de positie van het raadhuis, waarvan de begane grond boven de dagelijkse drukte van de Markt was verheven. De paneeldeur waarmee de kelder toegankelijk is, is vernieuwd, maar sluit aan bij de entree uit circa 1830 en heeft ook een hoge waarde.
5. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan de architectuur van het dak. Het gaat hier om de houten lijst waar de bakgoot op ligt en het bouwjaar op is geschilderd, het fronton met hierin het gemeentewapen, de twee schoorstenen en het torentje. Al deze onderdelen zijn oorspronkelijk. Wel zijn veel onderdelen in 1963 of later gerestaureerd, soms op een nogal rigoureuze wijze. Niettemin zijn ze van groot belang voor de uitstraling van het raadhuis. De deels aangetaste authenticiteit wordt hierbij te niet gedaan door de samenhangende architectuur en de waarde hiervan voor de algehele en gebruikshistorie. De conceptuele waarde overstijgt de aantasting van de materialen.
6. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage hoge monumentale waarde toegekend aan de kapconstructie van het bouwdeel 1776. De kapconstructie dateert uit 1776 en is grotendeels oorspronkelijk. Aan de achterzijde zijn er enkele delen verwijderd; de blokkeels en de muurplaat. De kap heeft een gebruikelijke opbouw met een juk met korbelen en hierop een A-spant. De telmerken met een nummering van één en twee vormen een zeldzame reeks, net als de aanpassingen die er voor de ondersteuning van de toren zijn gedaan. Het staande beschot behoort ook tot de hoog gewaardeerde constructie. De verschillende aanpassingen en herstellingen in de vorm van stroppen en extra hout hebben een indifferente waarde.

Positieve monumentale waarde

7. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de zijgevels van bouwdeel 1776. Deze zijn in 1963 beklampt en van een geheel nieuwe indeling voorzien. De uitvoering hiervan is van redelijke kwaliteit en past bij het nieuwe gebruik. Het is onbekend of de oorspronkelijke gevel achter dit werk aanwezig is. De waarde van deze fase uit 1963 is lager vanwege de aantasting van de authenticiteit van het oorspronkelijke raadhuis. De zeldzaamheid van het werk is redelijk.
8. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de natuurstenen vloer en trap naar de kelder en eiken kozijnen, deuren en trap in de hal. Deze afwerkingen zijn in 1980 nieuw aangebracht. De keuze voor een relatief luxe materiaal met een vrij robuuste, moderne afwerking drukt het belang van de ontvangst en de achterliggende ruimtes in het raadhuis uit. Ze laten ook de functie zien die het raadhuis had. Tegelijk liet men zien dat het een moderne ingreep betrof. Dit geeft een redelijke zeldzaamheid. Sinds 1980 zijn de afwerkingen ongewijzigd.
9. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de binnenwanden uit 1776. Met de verbouw van 1963 zijn deze fors aangetast, maar ze laten nog de oorspronkelijke structuur zien en bevatten waarschijnlijk waardevolle bouwsporen. De authenticiteit is redelijk en de zeldzaamheid aanzienlijk.
10. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de toiletgroep in de kelder. Deze is in 1963 geplaatst en alleen de toiletpotten en stortbakken zijn aangepast, deze hebben een indifferente waarde. De indeling, kozijnen en deuren en afwerkingen van vloeren, wanden en plafond zijn oorspronkelijk. De authenticiteit is hoog en de zeldzaamheid redelijk.
11. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan het casco van de uitbreiding uit 1963. De uitbreiding is van grote waarde voor de

ontwikkeling van de gemeente Etten-Leur en het bestuur ervan. Stedenbouwkundig voegt de uitbreiding zich met het tussenlid goed naar het raadhuis uit 1776. Als uitbreiding in plaats van nieuwbouw is het van een behoorlijke zeldzaamheid. Het functionele ontwerp van Koldewey met een afwerking van baksteen is kenmerkend voor de bouwtijd. De twee bouwlagen op de half verdiepte kelder onder een flauw hellend zadeldak zijn sinds de bouw maar beperkt gewijzigd. De in 1980 vernieuwd vensters doen aan het ontwerp niet af. De toen verwijderde entree is vervangen door de glasappliquéen van Jan van den Brink die eerder kwaliteit toevoegen dan wegnemen. Het interieur is wel meermaals gewijzigd, maar de hoofdstructuur met een gang aan de voorzijde en ruimtes hier achter is nog steeds aanwezig. Op basis van bovenstaande ligt een toekenning van een hoge waarde voor de hand, maar hiervoor is er een vergelijking met soortgelijke bouwwerken in de gemeente nodig. Mede vanwege functie voor het gemeentelijk bestuur is de zeldzaamheid vooralsnog aanzienlijk en is het goed mogelijk dat deze naar hoog wordt gewijzigd. De waardering betreft de betonconstructie van de gevels en kolommen, het metselwerk waarmee deze zijn bekleed en de prefabpanelen die in de venstertraveeën zijn opgenomen. De betonvloeren hebben geen zeldzaamheid.

12. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de kunstwerken. De glasappliqueën in de voorgevel zijn verbonden aan de uitbreiding van het raadhuis in 1980. Ze zijn waarschijnlijk in het kader van de percentageregeling specifiek voor het raadhuis vervaardigd. Dit geeft een hoge zeldzaamheid. Het betreft de glasappliqueën in de voorgevel van bouwdeel 1963 en de glasappliqueën en metaalwerken in de entree uit 2004. De werken in de voorgevel hebben hierin de hoogste waarde omdat zij voor het raadhuis ontworpen zijn. De vervaardiger Jan van den Brink was een lokaal zeer bekende en actieve kunstenaar. Het werk met glas is zeldzaam in zijn oeuvre.

13. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de dakbedekkingen van beide bouwdelen. Het bouwdeel uit 1776 is gedekt met gesmoorde Oude Holle pannen. Deze zijn waarschijnlijk in het eerste kwart van de 20ste eeuw vernieuwd. De pannen zijn van groot belang voor de historische uitstraling van het bouwdeel. De Opnieuw Verbeterde Holle pannen van het bouwdeel 1963 zijn oorspronkelijk en ook van belang voor de historische uitstraling. Het verschil in de soort dakpannen laat ook de gelaagdheid in de ontwikkeling zien

14. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan het trappenhuis uit 1980. Het trappenhuis is het enige restant van de grote uitbreiding uit dat jaar. Het is verbonden aan de inrichting van het bouwdeel 1963 omdat het dit ontsluit en laat zo zien hoe het raadhuis zich in de tweede helft van de 20ste eeuw heeft ontwikkeld. De oorspronkelijke afwerkingen van vloer en wanden zijn nog aanwezig. Dit geeft waarde op het vlak van gelaagdheid en enige zeldzaamheid. De lift zelf heeft geen zeldzaamheid. De positionering van de lift in het oog van het trappenhuis is wel karakteristiek en valt onder de waardering van de structuur van het trappenhuis. Hierbij is er voor het volume een afweging ten opzichte van het bouwdeel 1963 dat door het volume is aangetast. Voor beide perspectieven (de waarde van het trappenhuis en de inbreuk op de waarde van de uitbreiding 1963) vallen argumenten te geven.

15. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de trap naar de zolder. De trap dateert uit 1963 en is sindsdien ongewijzigd. De vorm en afwerking zijn karakteristiek voor de bouwtijd. De plaatsing laat zien dat de zolder vrijwel niet gebruikt werd en dat de kap van bouwdeel 1776 alleen via de nieuwbouw toegankelijk was.

16. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de stalen branddeur uit 1963. De branddeur laat zien waar de verwarming was geplaatst en hoe men deze ruimte beveiligde. De modernisering van de installatie maakt dergelijke deuren overbodig. De zeldzaamheid is redelijk en de authenticiteit is hoog.

17. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage positieve monumentale waarde toegekend aan de beiaard. De beiaard is verbonden aan het carillon dat in het torentje hing. De beiaard is van aanzienlijke leeftijd en laat zien dat er lange tijd een carillon in gebruik was en dat

men deze functie voor het raadhuis van belang achtte. De zeldzaamheid is aanzienlijk, de losse opstelling in de kelder tast de authenticiteit aan.

Indifferente monumentale waarde

18. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de vensters en deuren van bouwdeel 1963. Deze zijn in 1980 geheel vernieuwd. De bestaande openingen in de gevel zijn hierbij gehandhaafd wat resulteerde in een blind paneel aan de bovenzijde. Hoewel de vernieuwing niet heel storend is, is de zeldzaamheid laag net als de authenticiteit.

19. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de balklagen van bouwdeel 1776 en het tussenlid. De balklagen zijn niet zichtbaar maar lijken allemaal vernieuwd te zijn. Alleen in de kelder is er een aantal oudere balken zichtbaar, de eventuele positieve waarde hiervan kan pas bij nader onderzoek worden vastgesteld.

20. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan het sanitair. Afgezien van de reeds benoemde groep in de kelder dateert dit uit 1980 en is deels later aangepast. Hoewel verzorgd vormgegeven is de zeldzaamheid laag.

21. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de kapconstructie van bouwdeel 1963. De kapconstructie is oorspronkelijk. De vakwerkspanten van ruw vuren passen goed bij de bouwtijd, maar hebben nog geen zeldzaamheid. De eenvoudige constructie voor het platte dak van het tussenlid heeft ook geen zeldzaamheid. De kapvorm valt onder de positieve waardering van het casco van bouwdeel 1963.

22. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de overige binnendeuren. Deze dateren uit 1980 of later en hebben geen zeldzaamheid. De hierboven genoemde eiken deuren en deuren van het exterieur zijn hiervan uitgezonderd.

23. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de systeemwanden in bouwdeel 1963. Deze passen weliswaar binnen de open structuur van het casco, maar hebben geen enkele zeldzaamheid.

24. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de inrichting van de keuken. De keuken heeft de vloer en wandafwerking uit 1980 behouden. De zeldzaam hier hiervan is laag. De verdere inrichting is modern en functioneel.

25. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de afwerkingen van vloeren, wanden en plafonds. De meeste plafonds in bouwdeel 1776 dateren uit 1963, al dan niet met latere afwerkingen. De gestucte plafond hebben geen zeldzaamheid. In het bouwdeel 1963 zijn de meeste plafonds meerder malen vernieuwd. De huidige systeemplafonds hebben geen zeldzaamheid. De vloer en wandafwerkingen verschillen, maar hebben evenmin zeldzaamheid. Van een samenhangende inrichting verbonden aan de functies van de ruimtes is ook geen sprake (meer).

26. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de toegang tot de kelder aan de achterzijde van bouwdeel 1963. Deze is in 2004 geplaatst en heeft geen zeldzaamheid.

27. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan het tochtportaal achter de entree. Het tochtportaal is van recente datum en heeft geen zeldzaamheid.

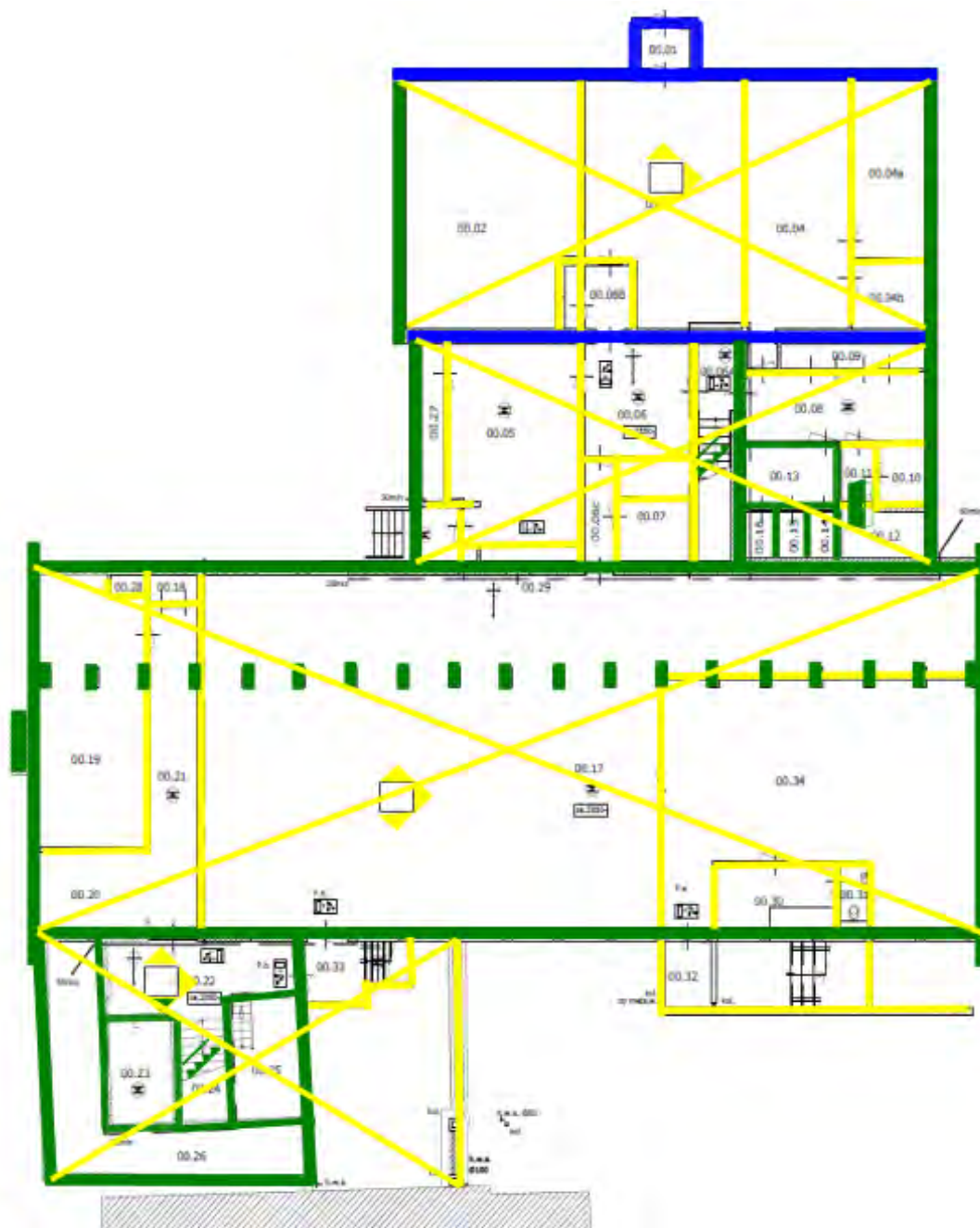
28. Er wordt op basis van de bevindingen in deze rapportage indifferente monumentale waarde toegekend aan de verschillende technische installaties. In de kelder en op de zolder staan verschillende installaties opgesteld. Deze zijn alle van recente datum en voor de ontwikkeling van het pand niet van belang.

De waarderingskaarten zijn indicatief en kunnen niet los worden gezien van de waardering en de waardenstellingen.

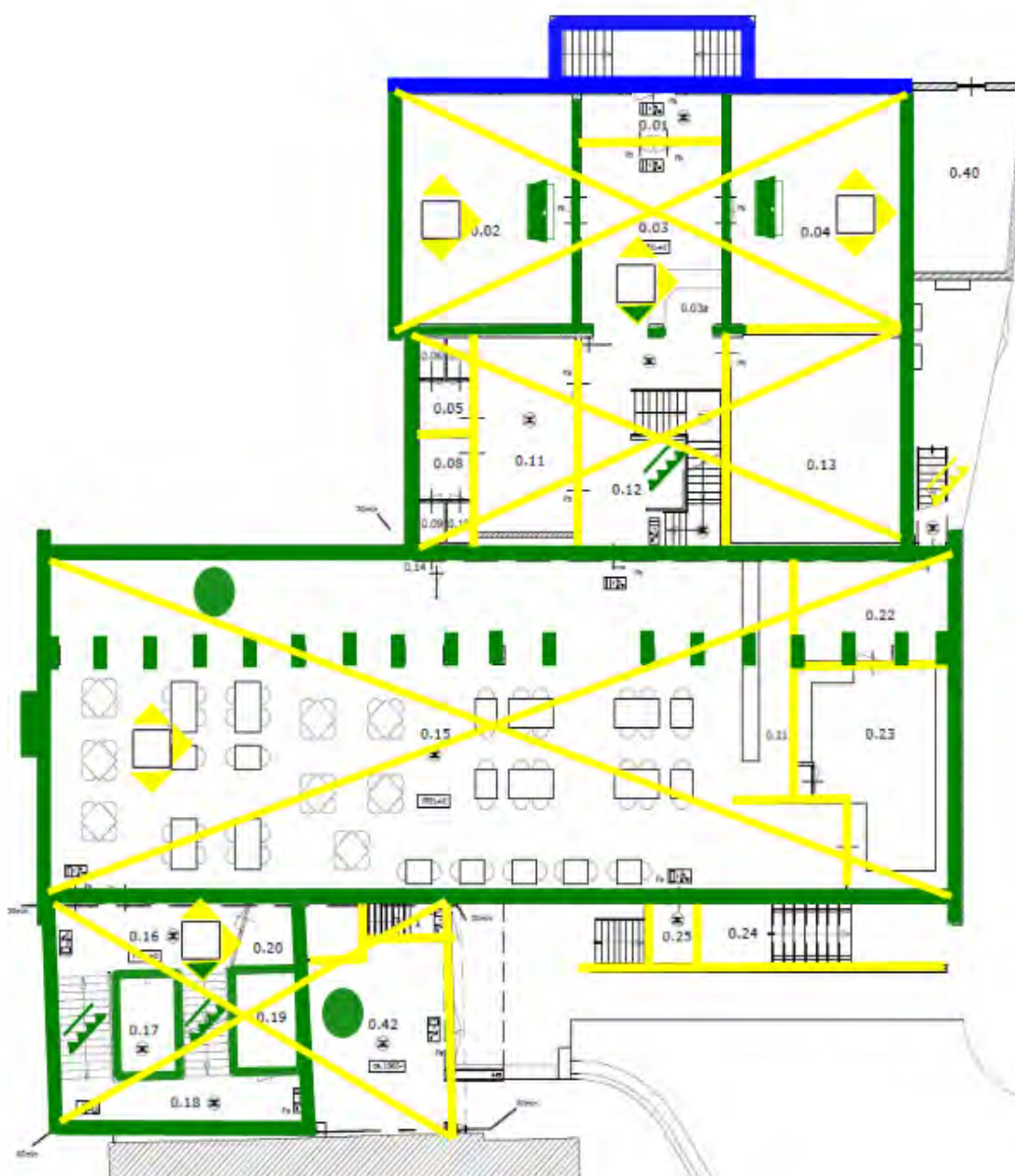
■ Hoge monumentwaarde	△ Plafondafwerking
■ Positieve monumentwaarde	▷ Wandafwerking
■ Indifferente monumentwaarde	▽ Vloerafwerking
■ Geen monumentwaarde	▬ Deur
■ Onbekende monumentwaarde	⌘ Trap
	● Element

Gezien het grote aantal deuren en de leesbaarheid van de tekeningen zijn de indifferent gewaardeerde deuren niet aangegeven.

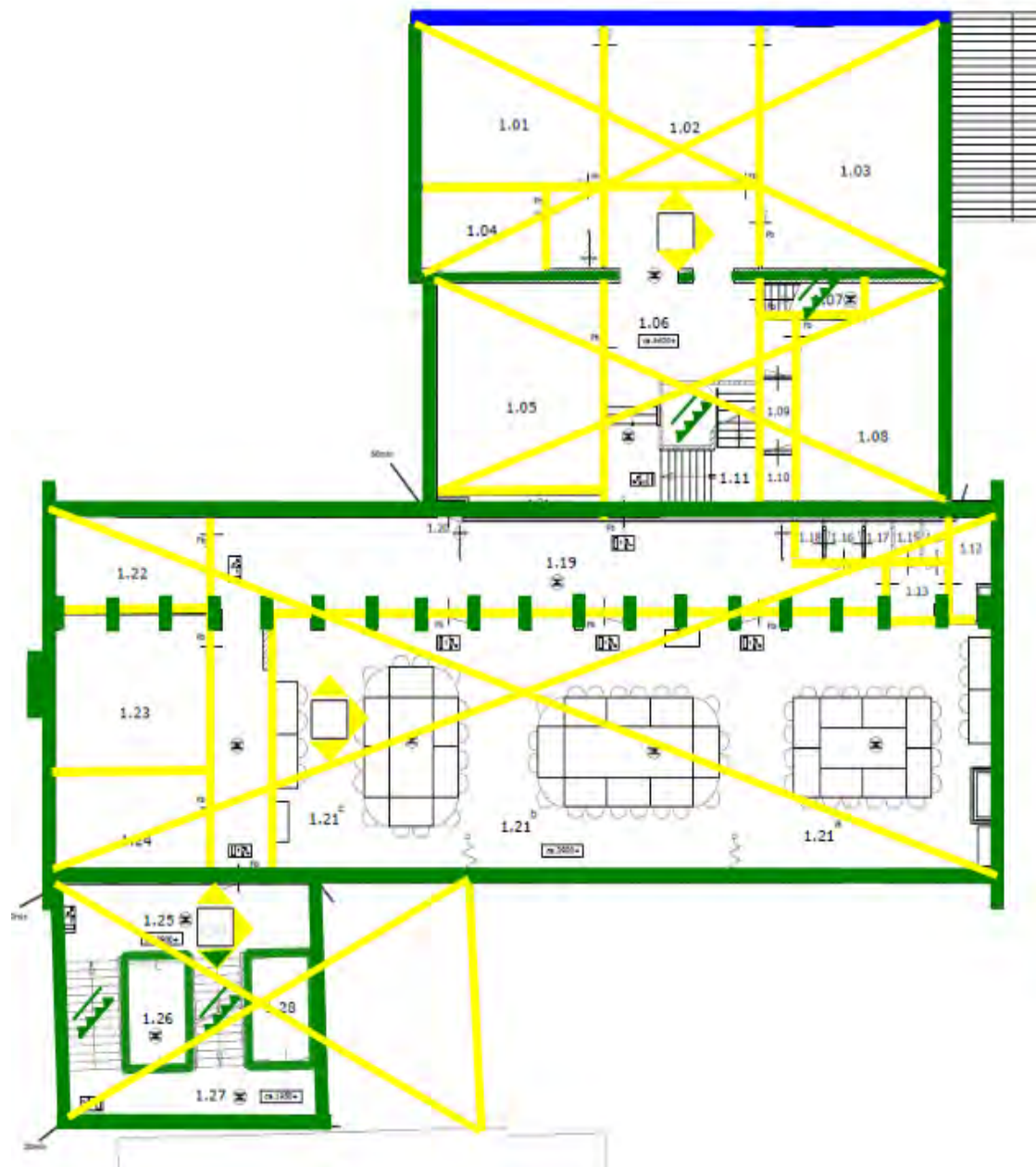
De waardering van de afwerkingen is vanwege gelijke redenen per bouwdeel aangeven.

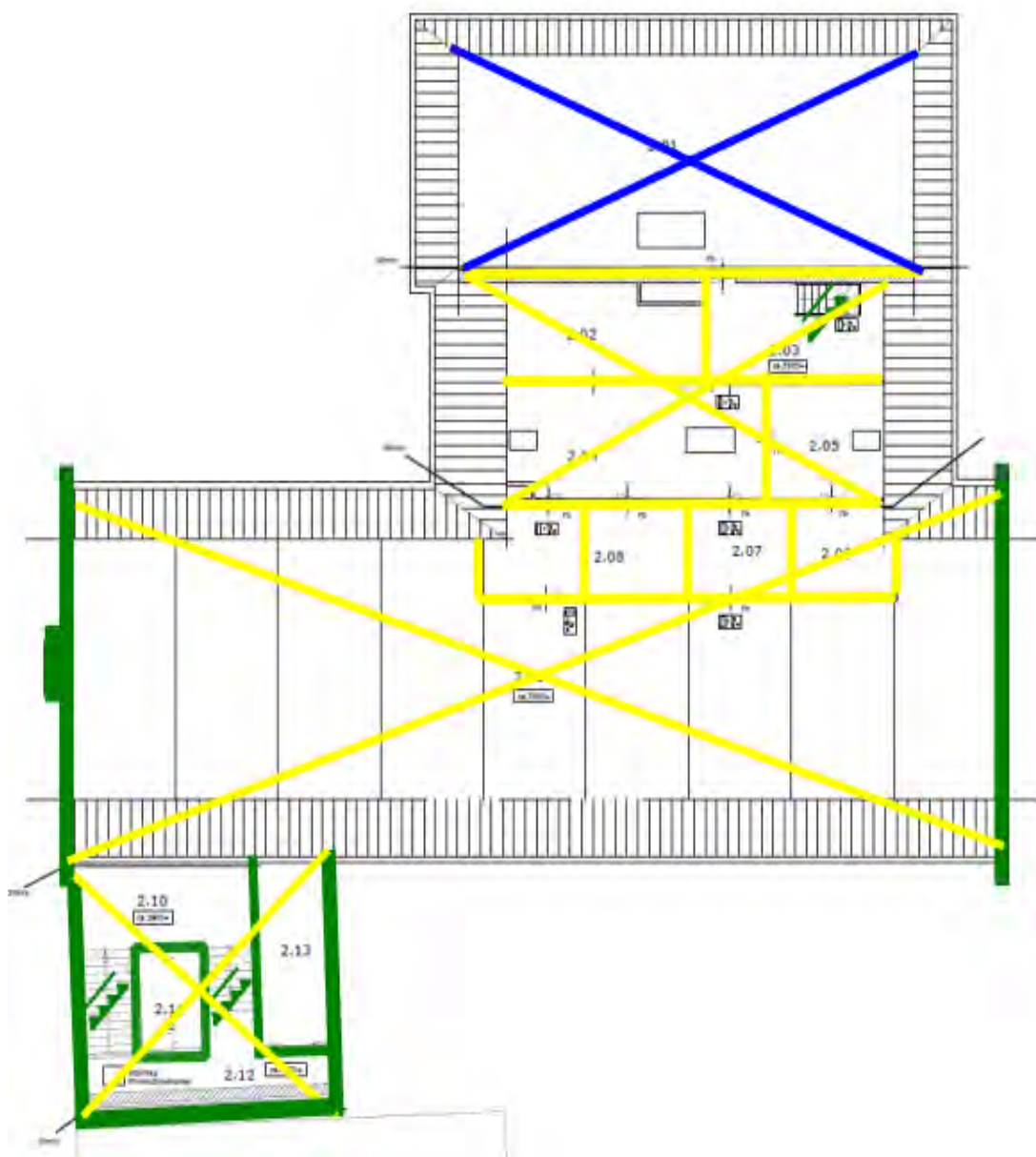
Waarderingkaart van de kelder.

Waarderingskaart van de begane grond.

Waarderingsskaart van de verdieping.

Waarderingskaart van de zolder.

Over BAAC

- Het bedrijf

BAAC is een onafhankelijk onderzoeksbureau dat zich sinds de oprichting in 2000 bezig houdt met cultuurhistorie in de breedste zin van het woord. BAAC voert alle mogelijke facetten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uit en beschikt over een groot aantal specialisten. Het bedrijf heeft ongeveer 80 werknemers in dienst, verdeeld over vestigingen in Nederland en Vlaanderen. Bouwhistorie is van begin af aan één van de pijlers van het bedrijf. De afdeling bouwhistorie bestaat uit:

De afdeling bouwhistorie bestaat uit:

- ir. Rob Gruben
- drs. ing. Geert Oldenmenger
- drs. Lammert van Hemert
- drs. Hans Willems
- Sanja Veldhuis

- De onderzoeker(s) en auteur(s)

Drs. Lammert van Hemert (1977) is opgegroeid in het mooie polderlandschap van Hei- en Boeicop. Tijdens en na zijn studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht is hij bijna 12 jaar werkzaam geweest bij bouwbedrijf Van Wiggen in Vianen (Utrecht). Wat begon met het schoonmaken van betonbekisting groeide naar het uitvoeren van timmer- en metselwerk. Dit verdiepte met renovatieprojecten in Utrecht.

In 2003 werd de studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht afgerond. In 2007 volgde de eerstegraads bevoegdheid om les te geven in het middelbaar onderwijs. Tussen 2011 en 2013 volgde hij aan de Hogeschool Utrecht de opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg. Sinds 2018 doceert hij restauratietimmerwerk en bouwhistorie voor het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen.